

Октябрь тўнтариши чоризмнинг мустамлака Туркистон иктисодиёти ва халқ оммасини империяча эксплуатация қилишдан иборат талончилик амалиётига ваъда қилинган ўзгаришларни киритмади. Аксинча, мустабид ҳокимият идора усули билан қўшилиб кетган «бозордан ташқари социализм» деган ўта яроксиз марксча андоза «Совет Ўзбекистони» шароитида ўзининг энг сўнгги нуктасига етиб, миллий иктисодиётни издан чиқарди. Ҳозирги кун нуктаи назаридан қараганда, собиқ совет давлатида амал қилган «иттифок меҳнат таксимоти» аввал бошдан ишлаб чиқарувчи кучларни жойлаштириш соҳасида чоризмнинг мустамлакачилик андозаси асос солган буюқ давлатчилик мантигига таянганлигини яққол кўрсатади. Бу андоза Ўзбекистон халқ хўжалиги мажмуининг ҳаддан ташқари ихтисослашувини, унинг иктисодий ривожланишининг бир томонлама хусусиятини белгилаб бердики, у ўлканинг табиий бойликларини талаш ва меҳнат ресурсларидан ваҳшиёна фойдаланиш, республикани тайёр маҳсулотни сотиш бўйича кенг қўламли бозор сифатида сақлаб туриш соҳасида марказнинг имкониятларини оширишга бутунлай бўйсундирилган эди. Шу муносабат билан республикамиз Президенти Ислом Каримов илмий жихатдан аниқ таъкидлаб ўтганидек, «республикада кўп ўн йилликлар мобайнида амалга ошириб келинган қарорлар. «кампания»ларнинг режалари узок марказда тузиларди. Ўзбекистоннинг хақиқий манфаатлари... инкор қилинарди. Натижада халқ хўжалигининг яроксиз, бир томонлама хом ашё тузилмаси тарқиб топган бўлиб, у республикамизга айрим хом ашё турларини, ёкилги, асбоб-ускуналар ва технологияларни эмас, шу билан бирга, ҳаётий муҳим озик-овқат маҳсулотлари, халқ истеъмол молларини ҳам ташиб келтиришни тақозо қиларди»

Туркистоннинг ер-сув, меҳнат ресурслари, моддий бойликларидан фойдаланишнинг мустамлакачилик шакллари, усуллари ва асосий йўналишларидан иборат подшо тизимини ўзгартиришнинг совет варианты октябрдан кейинги дастлабки кунлардан амалга оширила бошланди. У «қизил марказ» танлаган «ёркин келажакка» ҳужумкорлик билан ўтиш йўлида ўз ифодасини топди ва «ҳарбий коммунизм» режими мафкура-си ҳамда амалиётида яққол намоён бўлди.

Ўлка халқлари билан коммунистик метрополия ўртасида иктисодий соҳадаги мустамлакавий — империяча муносабатларнинг янги шакли таянч асосларини яратишнинг белгилловчи омили хусусий мулкни мустабидчасига давлат мулкига айлантириш сиёсати, ишлаб чиқариш воситаларини кенг микёсда жадаллик билан умумийлаштириш бўлди. «Ижтимоий адолат»ни таъминлаш никоби остида амалга

оширилган мазкур ҳаракатлар ҳақиқатда ҳукмрон марказ томонидан каттик назорат ўрнатишнинг моддий муҳитини ва халқ ҳўжалигини бошқаришнинг мустамлакачилик тизимини шакллантиришга ёрдам берди.

Октябрдан кейинги дастлабки йилларда кўзга ташланган бошқа сабабларни ҳам айтиб ўтиш муҳимдир. Унинг ёркин ифодаси ленинча коммунистик раҳбариятнинг совет ҳокимиятини зўрлик билан сингдиришда мамлакат иктисодий салоҳиятидан зўр бериб фойдаланишга интилишидан иборат бўлди. Халқнинг ёт социалистик давлатчиликни куч билан жорий этишга қаршилик кўрсатиши ортиб бориши туфайли бу сабаб айниқса кучайди.

Маълумки, октябрь тўнтаришидан кейин дарҳол сайлашган Россия империясининг бутун ҳудудида фуқароларнинг қаршилик кўрсатиши ва миллий-озодлик курашининг қудратли тўлкини авж олди. Туркистонда ҳам исёнчилик ҳаракати кенг ёйилди. Коммунист мафкурачилар халқнинг ижтимоий норозилигини «халқаро империализм» билан ички контрреволюциянинг бирга кўшилиши, деб никобланган ҳолда тушунтирдилар, улар гўё совет давлатига «энг кескин синфий кураш шакли — фуқаролар уруши»ни тикиштирган эмиш. Ҳақиқатда эса марксча таълимот стратегиясининг ўзи «пролетариат диктатураси»ни қарор топтириш ва «социалистик инқилоб»ни амалга оширишнинг муҳим воситаси сифатида «Фуқаролар уруши»ни кенг микёсда авж олдириш зарурлигига таянади.

Фуқароларнинг кескин қарши курашини келтириб чиқарган Москвадаги раҳбарият мамлакатнинг бутун ҳўжалик ва сиёсий ҳаётини ҳарбий йўсинда қайта қуришни талаб қилди. Марказий совет ҳукумати бошлиғи В. И. Ленин ўша вақтда кўп марта «ҳамонки аҳвол урушгача бориб етган экан... мамлакатнинг бутун ички ҳаёти урушга бўйсундирилиши лозим... бу соҳада заррача ҳам икки заводи, ўнлаб пахта фирмалари, 40 га яқин майда қорхона коммунистик давлат ихтиёрига ўтди.

Пахтачилик саноатини умумлаштириш соҳасидаги «муваффақиятлар» Ф. И. Колесовнинг 1919 йил 5 майда В. И. Ленинга: «Пахтачилик саноати бутун Россия учун муҳим аҳамиятга эгадир — уни янада ривожлантириш йўллари таъминланди... ҳозирги вақтда биз Сизнинг ихтиёрингизга 1 млрд. 700 миллион сўмлик пахта юбориш имкониятига эгамиз»², деб ҳурсандчилик билан маълум қилишига имкон берди.

Туркистон Халқ комиссарлари кенгаши 1918 йилнинг баҳори мобайнида пахта мажмуидан кейин Туркистон ўлкасида мавжуд бўлган нефть, кўмир, полиграфия саноати қорхоналарини давлат мулки деб эълон қилди. Банклар, темир йўллар, савдо мажмуи ҳам зўрлик билан умумийлаштирилди.

«Сармояга қарши қизил гвардияча ҳужум» усулларининг татбиқ этилиши натижасида 1918 йилнинг ёз фаслидаёқ ялпи маҳсулотнинг 80%дан кўпроги давлат мулкига айлантирилган қорхоналар улушига тўғри келди³. Биринчи навбатда ҳом ашё етказиб бериш ва ҳарбий маҳсулот ишлаб чиқаришда стратегик аҳамиятга эга бўлган таянч иктисодий тузилмалар ва саноат қорхоналари совет ҳокимияти назорати остига олинди.

Мустабид тузумнинг маъмуриятга бўйсунувчи иктисодиётини шакллантиришга қаратилган хусусий мулкни кенг қўламда давлат мулкига айлантириш тўғридан-тўғри Марказнинг олий сиёсий арбобларига бориб, такаладиган халқ хўжалигини бошқаришнинг марказлашган тизимига асос солиш билан қўшиб олиб борилди. Масалан, 1917 йил 2 декабрда РСФСР Халқ комиссарлари кенгаши ҳузурида Олий Халқ хўжалиги Кенгаши (ОХХК) ташкил топди, у жойлардаги, шу жумладан, Туркистондаги хўжалик фаолиятини назорат қилиши лозим эди. Кейинчалик марказий ҳукуматнинг мустамлакачилик сиёсатини шафкатсизлик билан амалга оширадиган Давлат режа қўмитаси, бошқа тўғишли халқ комиссарликлари ва маҳкамалари ташкил этилди.

Бошлангич босқичда ўлканинг хўжалик жиҳатидан марказлашувини амалга оширадиган ҳокимият органлари билан бир каторда, ОХХКга бўйсунадиган Туркистон республикаси Марказий халқ хўжалиги кенгаши фаолият қўрсатди. Бу кенгаш 1918 йил 18 декабрда таъсис этилди. Шундан кейин минтакавий даражада Халқ хўжалик кенгашлари ташкил этилди. 1919 йил охирларига бориб халқ хўжалик кенгашлари ТАССР-нинг 37 та шахри ва барча вилоятларида фаолият қўрсата бошлади.

Халқ хўжалик кенгашлари марказнинг сўзсиз амал қилинадиган қўрсатмаларига мувофиқ саноат корхоналарини ҳарбий йўналишга ўтказиш билан шугулландилар. Улар ҳарбий маҳсулот, хом ашё, ёкилги, материаллар тайёрлашга буюртмалар қабул қилиб, уларни корхоналарга таксимлар, бажарилишини назорат қилар, тайёр маҳсулотни исёнчиларга қарши қураш жабҳасига жўнатар эдилар.

Ўлканинг бутун халқ хўжалигига раҳбарлик қилиш Марказий халқ хўжалик кенгашида унинг ўзига юкланган ваколатлар доирасида амалга оширилди. Кенгаш озик-овқат, меҳнат, ер ишлари, темир йўл, почта ва телеграф, молия комиссарликлари, шунингдек, депутатлар кенгашлари ва жойлардаги халқ хўжалик кенгашлари фаолиятини бирлаштирар ва йўналтириб турарди.

Саноатнинг совет давлати қўлида марказлашувини унинг фаолиятини аниқ мақсад билан биринчи навбатда коммунистик давлат тузумининг асосий қучи бўлган «қизил армия» эҳтиёжларини қондиришга йўналтириш имконини берарди. Масалан, фақат Тошкент шаҳрининг ўзида 228 та корхона «мудофаа» мақсадларига ишлар эди. Республиканинг саноат мажмуини ёппасига ҳарбийлаштириш натижасида 1919 йилга қелиб ҳукумат қўшинларини узлуксиз ресурслар билан таъминлашга муваффақ бўлинди. Бу даврда Туркистон саноати қизил армия бўлимларини қийим-бош ва қурул-аслаҳа билан деярли тўлиқ таъминлай бошлади. Илгари марказий Россиядан келтириладиган ҳарбий маҳсулотларнинг айрим турларини шу ерда кенг қўлам да ишлаб чиқариш йўлга қўйилди.

Бирок коммунистик давлатнинг бу «ютуғи» халқни икки хисса талашга сабаб бўлди. Чунки ўлканинг иктисодий ресурсларидан миллий жамиятнинг илгор қуч-ларига қарши гайриҳуқуқий қураш олиб боришда кенг миқёсда фойдаланиш билан бир каторда, халқ хўжалигининг ҳарбий соҳага йўналтирилиши кенг истеъмол молларининг шиддат билан қамайиб қетишига сабаб бўлди. Республика аҳолисини энг зарур саноат моллари билан таъминлаш имкониятлари ҳаддан ташқари қамайди.

Туркистон МИК марказнинг қўллаб-қувватлашига умид қилиб, 1918 йил декабрнинг бошларида Москвага ташвишли телеграмма юборди: «Туркистон кейинги 6 ой мобайнида камал қилинган қалъа ҳолатига тушиб қолди. Ташиб келтириладиган барча товарлар тўлиқ равишда тугаб-битди». Бирок Кремлдаги йўлбошчиларни халқнинг зарур эҳтиёжларини қондириш деярли қизиктирмасди. Россиядан истеъмол буюмларини ташиб келтириш хажми тобора қисқариб борди ва 1920 йилнинг кузида 1914 йилга нисбатан бор-йўғи 1,8%ни ташкил этди.

Давлат ихтиёрига ўтказилган саноат ишлаб чиқариши бутунлай «фронт»ни таъминлашга йўналтирилган бир шароитда бирдан-бир «нажот» умумийлаштирилмаган қосибчилик-хунармандчилик устахоналари бўлди. Ҳақиқатан ҳам жойларда товар қашшоқпигидан бир қадар қутулиш йўллари қидириб, айрим-айрим хунар-мандчилик ва қосибчилик устахоналари очила бошлади, улар пойафзал, кийим-кечак, уй-рўзгор буюмлари ишлаб чиқарарди. Бирок тез орада бу буюмлар ҳам биринчи галда қизил армия қисмларини таъминлашга топшириладиган бўлди. Масалан, 1918 йил 1 ноябрда «Голос Самарканда» газетаси қосиблар ва хунармандларга расман мурожаат этиб, ҳукумат барча пайта ва этиқдўзлик устахоналарига «армия учун кийим-кечак тайёрлашни топширади», деб маълум қилди.

Туркистонлик 150 минг кишидан иборат қосиблар ва хунармандлар гуруҳини янги ҳокимият мавқеини мустаҳкамлашдан иборат стратегик вазифани ҳал қилишга жалб этиш мақсадида Марказ уларни жадал равишда кооперация атрофида уюштиришни тавсия этди. Марказнинг империяча иродасини ифодалаб, Туркистон компартиясининг III съезди қисқа муддат ичида эркин қосиблар ва хунармандларни кооперативларга қўлаштиришни талаб қилди, уларни «мамлакатни таъминлашнинг умумий режаси»га қўшди. Мазкур кўрсатманинг амалий ижроси сифатда 1918 йил июль ойида Туркистоннинг саноат Халқ комиссарлиги ҳузурида қосибчилик саноати махсус шўъбаси ташкил этилди, у қосибларни «қизил Россия»нинг моддий ресурсларини қўллаб-қувватлаш умумий режасига жалб қилиш билан шугулланди. Натижада барча тармоқларнинг давлатга қарамлигига асосланган қисқик бир майдонга ҳайдаб қиритилган, ҳом ашё ва тайёр маҳсулотни хусусий равишда сотишдан маҳрум этилган қосиблар бутунлай давлатга тобе бўлиб қолдилар. Улар ҳом ашё ва материалларни ҳам давлатдан оладиган, ўз маҳсулотларини ҳам унга топширадиган бўлдилар. Бундай шароитда хунармандчилик ишлаб чиқариши аҳолининг эҳтиёжларини қондиришга эмас, балки миллий қаршилиқ кўрсатиш қучларига қарши кураш олиб бораётган «фронт»ни ресурслар билан қўллаб-қувватлашга бутунлай бўйсундирилди.

Ҳужжатли манбаларнинг гувоҳлик беришича, Туркистондаги совет қуролли қучларини таъминлаш турли-туман воситалар орқали амалга оширила бошланди. Масалан, «армияни» узлуксиз таъминлаш мақсадида Марказдан келган буйруқ асосида энг зарур маҳсулотларни ишлаб чиқаришга ихтисослашган саноат ва хунармандчилик қорхоналарининг муайян қисми 1919 йилнинг ноябрида бевосита Марказий ҳарбий тайёрлов бўлимига бўйсундирилди, Туркистондаги қўшинлар учун буюмлар ишлаб чиқариш ёппасига унинг ихтиёрига ўтказилди. Хусусан Туркистон ўлкаси Марказий ҳарбий тайёрлов бўлимига тахминан 3,5 минг ишчига эга бўлган 30 дан ортиқ қорхона бўйсундирилди. Уларнинг маҳсулоти фақат ҳарбий эҳтиёжларни қондиришга ишлатилар

эди.

Айни вақтда, бошқа корхоналар ҳам «фронт» учун хизмат киларди. Мисол учун, ўша вақтда Самаркандда фаолият кўрсатган 6 та пойафзал устахонасининг иккитаси совет кўшинларини таъминлаш вилоят хайъатига, тўрттаси вилоят озик-овкат бўлимига бўйсундирилган эди. Лекин улар ишлаб чиқарган махсулотнинг 80%и боскинчи армияга мўлжалланган бўлиб, бор-йўги 20% «фукаролар ва турли ташкилотлар эҳтиёжлари» учун ажратиларди. Кенг истеъмол махсулотларининг бошқа турларини ишлаб чиқариш соҳасида ҳам шундай ахволни кузатиш мумкин эди.

Хокимият органлари марказлашган меъёрий таксимот усулидан фойдаланиб, бусиз ҳам такчил бўлган саноат моллари захираларидан аҳолига арзимас улуш ажратардилар. Масалан, 1919 йил июлда республика аҳолисига ўша вақтда таксимланган бутун махсулотнинг 20%дан камроги тегди. Юз минглаб кишилар-нинг ёстигини қуритган оммавий очлик кескин товар танқислигига кўшилиб кетди.

Шундай қилиб, марказлашган бошқарув тизими билан бирга кўшиб олиб борилган хусусий мулкни ёппасига давлат ихтиёрига ўтказиш Туркистон халқини ўз моддий фаровонлигини таъминлаш мақсадида миллий иқтисодиёт салоҳиятидан фойдаланиш имкониятлари-дан маҳрум этибгина қолмай, у совет хокимияти томонидан халқни мустамлакачилик асосида эзиш қуро-лига айланди. Туркистон Советларининг VII қурултойи-да (1919 йил март) нутқ сўзлаган «халқ ичидан чиқ-қан» делегат Низомбоев ўринли таъкидлаб ўтганидек, аҳоли дастлаб октябрь ўзгаришидан демократик янги-ланишларни қутган эди, кейин эса совет ва подшо идора усулини «уларга ҳос бошқаришнинг бир хил усуллари» бўйича тобора тез-тез таққослай бошлади.

«Харбий коммунизм» сиёсатининг муҳим таркибий қисми меҳнатнинг харбийлаштирилиши бўлди, у ўша йиллардаги большевикларнинг бошқа ҳаракатлари сингари ишлаб чиқариш ва меҳнат ресурсларини социалистик давлатчиликни зўрлик билан сингдириш ва совет хокимиятининг тутган йўлини мустаҳкамлаш манфаатлари йўлида сафарбар қилиши лозим эди. Унинг амалий ифодаси меҳнат жараёнини ташкил этишни ёппасига давлат назоратига олиш, жазолашга асосланган ишлаб чиқариш зўравонлигини ва умумий меҳнат мажбуриятини қарор топтиришдан иборат бўлди. Бошқарув ва ҳўжалик юритиш усуллари харбийлаштиришга қаратилган йўл 1918 йилнинг қуздан эътиборан, ҳусусан ТАССР советларининг VI қурултойи (1918 йил октябрь) Туркистон республикасини харбий лагерь деб эълон қилгандан кейин фаоллик билан олиб борилди. Бу йўл аҳолининг барча қатламларига мислсиз зўравонлик тўлкини ёғилишига сабаб бўлди.

Ўлка харбий изга ўтказилгандан кейин қўпгина объектлар ва бутун-бутун тармоқлар харбий ҳолатда деб эълон қилинди, «темир интизом» жорий этилди. Озгина айбдор бўлган кишилар судга берилиши, «харбий трибуналлар» томонидан жавобгарликка тортили-ши, «саботажчилар», «меҳнат жаҳҳаси қочоқлари», деб эълон қилиниши ва харбий давр қонунлари бўйича қаттиқ жазоланиши мумкин эди.

Аҳолини ҳақ тўланмайдиган мажбурий ишларга зўравонлик билан жалб қилиш

тажрибаси кенг кулоч ёзди. Масалан, Туркистон республикаси Халк кодоиссарлари кенгаши карорига мувофик 1918 йил сентябрнинг биринчи ярмиданок С. Н. Шумилов бошчилигида ёқдлги бўйича Директория таъсис этилган эди. Унга кенг ваколатлар юкланган бўлиб, у аҳолининг турли гуруҳларини ёкилги тайёрлашга сафарбар қилиши мумкин эди, бунда нефть ва кўмир казиб чиқаришдан тортиб саксовул ва бошқа ўтинлар тайёрлашгача бўлган ишлар бажариларди. Натижада йилнинг охирига бориб 70 млн. пуд саксовул тайёрлашга муваффақ бўлинди.

Расмий даражада тасдиқланишича, «эксплуатация ёдилувчи» ва «мехнат билан шугулланмайдиган» унсур лар мажбурий тартибда жамоат ишларига жалб қилинган. Ҳақиқатда суриштириб ўтирмай, ҳаммага нисба тан бир хилда чорд қўрилган. Лекин мажбурий ишлар факат айтиб ўтилган Директория йўли билан эмас, шу билан бирга, бошқа йўллар билан ҳам амалга оширилган. Масалан, 1918 йил декабрда Туркистон МИК «бўш иш қучи»ни темир йўллардаги қор уюмларини тоза-лашга сафарбар этиш тўғрисида буйруқ чиқарди». Кишлоқ аҳолиси оммавий равишда сув хўжалиги ишларига, от-улов мажбуриятига жалб қилинди.

Мажбурий равишда меҳнат қилиш мафқураси марказий ҳукумат томонидан 1918 йил декабрда амалга жорий этилган «Меҳнат тўғрисидаги кодекс»да ўз ифодасини топди. Мазкур кодексга мувофик 16 ёшдан 50 ёшгача бўлган меҳнат қилишга лаёқали барча фуқаролар меҳнат мажбуриятини бажаришлари шарт эди. «Буржуазия», шунингдек, коммунистик мезонларга қўра «ижтимоий фойдали меҳнат» билан банд бўлмаган шахслар маъмурий тартибда ишга жалб қилинади.

«Инқилоб қиличи», айниқса, аҳолининг совет тузумига ижтимоий жихатдан ёт бўлган гуруҳига, яъни аввалги амалдорлар, хизматчилар, «буржуа зиёлилари», савдогарларга шафқатсизлик билан ҳужум қилди. «Меҳнат билан шугулланмайдиган унсурлар» исталган вақтда партиясовет, ҳарбий ва хўжалик органларининг қарори билан қўтилмаганда шошилиш равишда чиқарилган буйруқ билан қишлоқ экинларини йиғиб олишга, таъмирлаш ишларига, темир йўл вагонларига юк ортиш-тушириш ишларига, ёкилги тайёрлаш ва шу қабил ишларга жўнатилиши мумкин эди. Меҳнат ресурсларини сафарбар қилишнинг бу воситасидан фаоллик билан фойдаланилди. Факат 1919 йилнинг ўзида меҳнат мажбурияти тўғрисидаги қонун асосида Фарғона вилоятида 12602 қиши, Самарқанд вилоятида 7481 қиши сафарбар қилинган. «Сафарбар қилинганлар» жамоат ишларидан бўйин тортганлик ёки ўзбошимчалик билан кетиб қолганлик учун қишлоқ олиқар, ҳукм қилинар, жарима тўлашга, қолмулкини қўсодара қилишга қўсодар этилар эди. Қаноат ишлаб чиқаришидаги ишчилар ва хизматчиларнинг меҳнатидан, айниқса, шафқатсизлик билан фойдаланиларди.

Шуни ҳам айтиб ўтиш қеракки, большевизмнинг бош ташаббусқори В. И. Ленин октябрь тўнқариши арафасида ва ундан кейинги дастлабки вақтларда ижтимоий қулқнинг жорий этилиши ва «буржуа эксплуатацияси»нинг тугатилиши билан меҳнат унумдорлиги ўз-ўзидан қисли қўрилмаган равишда юқсалишга эришади, деб қатта умид қилган эди. Унинг фикрича, ишлаб чиқаришни коммунистқасига ташқил этиш «онгли меҳнат фаоллиги»ни вужудга қелтирарди, унинг асосида иқтисодий манфаат эмас, балки «инқилобий қайрат-шиқоат» ётарди. Бошқача айтганда, большевиклар стратегия «яққа

холдаги эксплуататор»ни давлат тимсолидаги никобланган мулк эгаси билан алмаштириб, товар ишлаб чиқарувчиларни хатто ўзларига тўланади-ган ҳақдан ҳам маҳрум этишни ният қилган эди.

Ҳақиқатда бу гоё совет тарихида маълум даражада ўз ифодасини топди. Совет ҳокимияти ҳукм сурган бутун давр мобайнида оддий меҳнаткашлар қилган меҳнатларига яша иш ҳақини тўлиқ олмаганлар. Совет давлати бу жihatдан энг каттик эксплуататор бўлиб чиқди. Бирок, айниқса, инкилобдан кейинги дастлабки йилларда омманинг «инкилобий гайратшижоат»ига таянишга уриниш кенг авж олган эди, бу даврда ишчиларга тўлақонли иш ҳақи ўрнига меъёрланган арзимас паёк бериларди. Бунинг натижасида жуда тез вақт ичида социалистик қурилишнинг жонли амалиёти ленинча сийкалаштирилган ёндашувнинг ярқисизлигини кўрсатди. «Озод меҳнат» байрами содир бўлмади. Одамлар бепул ишлаб беришни истамадилар. Бундай шароитда олий сиёсий раҳбариятнинг ҳокимият поғоналарида Л. Д. Троцкий инсон ўз табиатига кўра «анча дангаса маҳлук бўлиб, уни қайта тарбиялашнинг бирданбир самарали воситаси камчи бўлиши мумкин», деб тўлатўқис ифодалаб берган нуқтаи назар ўз тасдиғини топа бошлади.

«Камчи билан қайта тарбиялаш» мантигидан келиб чиқиб, меҳнат жамоалари ва ҳар бир ижтимоий ишлаб чиқариш ходимининг меҳнат унумдорлигини ошириш мақсадида марказий ҳокимият органлари ва шахсан В. И. Ленин ишлаб чиқаришда «темир» интизом ўрнатишга ва интизомни бузувчиларни шафқатсизлик билан жазолашга кўп марта даъват қилиб чиқдилар. Бирок дўкпўписалар ва кизгин «инкилобий чакириклар»га қарамай, бутун мамлакатда бўлгани каби Туркистонда ҳам меҳнат унумдорлиги кун сайин иасайиб борди. Чунки ишчиларга тўланадиган иш ҳақи нихоятда оз эди. У мутлақо маҳсулот ишлаб чиқарувчиларни меҳнат фаоллигини оширишга рағбатлантирмасди. Бунинг устига, ёпирилиб келган пулнинг кадрсизланиши бусиз ҳам нихояда паст бўлган маош ва ставкаларни ҳеч нарсага арзимайдиган қилиб қўйган эди, уларга амалда ҳеч нарса харид қилиб бўлмасди. Мисол учун, расмий маълумотларга қараганда, 1919 йил январдан 1920 йил июлгача нархлар ўрта ҳисобда 48 баравар ошган. 1918 йилдан 1920 йилга қадар республикада муомалага чиқарилган пул массаси 120 баравар кўпайган. Бундан мазкур «пул массаси»нинг қиймати нимадан иборат эканлиги яққол кўриниб турибди.

Рублнинг шиддат билан кадрсизланиб бориши билан бир каторда, кўп ойлар мобайнида иш ҳақини тўламаслик ҳоллари одатдаги воқеага айланиб қолган эди. Масалан, Самарқанддаги металл заводидан (собик Горенберг заводи) 1918 йил май ойида хабар қилишларича, кўпинча кассада «бир тийин ҳам пул қолмаган», «заводнинг пул билан таъминланиши ачинарли аҳволда эди». Бошқа кўпгина корхоналар ҳам худди шундай аҳволда бўлган.

Ишчилар, хизматчилар, ҳунармандлар тирик қолиш учун нархларнинг тўхтовсиз ортиб бориши ўрнини гарчи қисман бўлса ҳам қоплаш мақсадида четдан қўшимча даромад манбаларини топишга интилишарди. Бунинг учун уларга «юлғичлар», «ўз манфаатини қўзловчилар» деган таҳқирловчи ёрликпар ёпиштирилди, таъқиб қилувчи жазо чоралари қўлланиларди. Бунинг ташаббускорлари партия мафкурачилари ҳисобланарди. Масалан,

Туркистон компартиясининг I съездиёк (1918 йил июнь) «ишчиларнинг бир қисми унумли меҳнат манфаатларига зарар етказган ҳолда, иш ҳақини кўпайтириш ортидан қувишни авж олдирган», дея таъна қилиб, бу ҳолатни «ўта кетган ахлокий бузилиш» деб баҳолаган. Съезд ишлаб чиқариш нормасини бажармайдиган кишиларга «ишчилар орасидаги игвогар ва ашаддий аксилинкилобчи» деб қаралишини эълон қилган.

Партия анжуманидан кейин 1918 йил ёз фаслида бўлиб ўтган Туркистоннинг советлашган қасаба уюмлари I қурултойи ишлаб чиқариш топширигини бажармаганларни «саботажчилар» сифатида ўртоклик судига беришга чақирган. Бу кўрсатмалар оғишмай амалга оширилди. Меҳнат нормаларини бажармаган ишчилар учун энг енгил жазо бу солиқ жарималари эди. Лекин кўпинча ўйлаб чиқарилган «меҳнат дезертирлиги»да айблаб, судга беришади. Бундан ташқари, ишчилар юқори даражадаги меҳнат нормаларини хом ашё, материаллар, ёқилги етишмаётган шароитда, эскириб кетган асбобуқуналарда бажаришларига тўғри келарди.

Асосан «фронт» эҳтиёжлари учун юбориладиган зарур маҳсулотларни ишлаб чиқаришни кўпайтириш мақсадида «юқоридан» бўлган ташаббус асосида иш қуни мудқати чўзиларди. Масалан, Ҳарбий ишлар комиссарлиги «Туркистон меҳнаткашларига» қилган мурожаатларидан бирида «янада гайрат билай ишлашни ва меҳнат кодексида белгилаб қўйилганидек, фақат 8 соатлик иш қуни билан чекланиб қолмаслик»ни, «балки шароит қанча талаб қилса шунча ишлашни» талаб қилди. Бошқача айтганда, иш қунини чекламасдан меҳнат қилиш керак эди, ҳолбуки, иш қуни амалда 10 соат ва ундан кўпроқни ташкил этарди. Ана шундай ёндашув мантигидан қелиб чиқиб, Туркистон шўрола рининг VII қурултойи ишчилар ва хизматчиларнинг таътилларини бекор қилди. Бироқ маъмурий зўравонлик ва таъқиблар ишлаб чиқаришдаги жўшқинликни пасайтириб юборди. Оғир меҳнатдан қилласи қуриган кишилар оёқца зўрга туришарди.

Бундай шароитда Ленин инқилобий гайратшижоатнинг жуда катта имқониятини бутун чоралар билан ишга солишга, сўниб бораётган «меҳнат жўшқинлигини» рағбатлантириш шакллариини излаб топишга интиқди. Бу воқеа 1919 йил баҳорида рўй берди, ўша вақтда Москва Қозон темир йўлида шанбалик ўтқазилди. Ленин бу унчалик кўзга ташланмайдиган воқеада ҳозирга қадар инсоният тарихида меҳнаткашлар оммасининг қисли қўрилмаган ҳаракатини, қоммунистик меҳнатни ташкил этишдаги «буюқ ташаббус»ни қўрди.

Одамлар гуруҳининг қўнғилли равишда теқинга меҳнат қилиш фактини ҳолисона олиб қарайдиган бўлсак, уларнинг қандайдир хўжалиқ вазиқасини бирқалиқда ҳал этишида ҳеч қандай гайритабиий нарса йўқ эди. Одамлар орасида азалдан муҳтож бўлиб қолганларга бегараз ёрдам қўрсатиш аңъанаси давом этиб қеларди. Шарқца инсонпарварлик ёрдамининг бундай шакли аңъанавий «хашар»да ўз иқодасини топган. Бироқ Ленин азалий урф-одатларни «инқилобий гайрат-шижоат»нинг қудратли воситасига айлантиришга, бу ҳалқнинг олижаноб саховати қўринишини мафқуралашғиришга уринди. Қоммунистик шанбаликлар «ишчилар синқи меҳнат қахрамонлиги»нинг юқсак чўққиси, «меҳнатга қоммунистик муносабатни тарбиялаш мактаби», «қоммунизм қуртаклари» деб эълон қилинди.

Ленинча таърифдан эътиборан «шанбаликлар», «якшанбаликлар» совет ҳокимиятининг бутун тарихи давомида «совет халқи меҳнат соҳнамаси»нинг ажралмас қисми бўлиб келди. Лекин кекса авлод кишилари ўз тажрибаларидан билишадикки, «жамоа тарзидаги шанбалик»нинг бундай ягона фактини барқарор тизимга айлантириб қўйиш кишининг гашига тегади, ҳолос. «Халқ ижоди»нинг сиртдан кўзга ташланган олижаноб усули ортида коммунист ҳуқмдорларнинг кишиларнинг инсонпарварлик хусусиятлари ва меҳнат гайратидан оддий тарзда фойдаланиши яширинган эди. «Шанбаликлар», аслини олганда, маъмурларнинг манфаатлари йўлида ишлаб чиқариш ва молиявий ресурсларни сафарбар қилишнинг қўшимча шаклидан бошқа нарса эмас эди.

Дохийнинг ташаббуси билан 1919 йилнинг баҳоридан эътиборан партиясовет органлари москвалик темирйўлчиларнинг «буюк ташаббуси»ни бутун халқнинг қўллаб-қўллашдан иборат қудруватли тарғиботчилик кампаниясига айлантириб юбордилар. «Коммунизм қуртаклари» Туркистонда империяча Турккомиссия етиб келгандан кейин фаоллик билан сингдирила бошлади.

Ўлкадаги дастлабки шанбалик 1919 йил 11 октябрда Тошкентдаги товар станцияси ҳовлисида ўтказилди. Орадан бир ҳафта ўтгандан кейин иккинчи шанбалик бўлиб ўтди. Унда 500 га кин киши иштирок этди. Тошкентдаги шанбаликни ўтказишга шаҳар партия қўмитаси раҳбарлик қилди, унинг ҳузурида махсус «шанбаликлар бюроси» таъсис этилган эди. ТКП шаҳар қўмитаси ўзининг пойтахт меҳнатқашларига мурожаатида: «Тошкент ишчилари коммунистик шанбаликларга қўшилишлари лозим, иш соатларининг шиддатини ошириши билан меҳнат унумдорлигини қўпайтириш зарур», деб қўрсатиб ўтди. «Илгор ишчилар»нинг шанбаликларда иштирок этиши мажбурий деб эълон қилинди. Уларни ўтказишдан тушган маблағлар шаҳар партия қўмитаси ихтиёрига ўтар ва «фронт» эҳтиёжларига ишлатиларди. Тошкентда мунтазам равишда шанбаликлар ўтказиладиган бўлиб қолди. Фақат 1919 йил октябрдан декабргача бўлган даврда 22 марта шанбалик ўтказилди, бу ана шу уч ой ичидаги шанба кунларидан деярли икки барабар қўп эди.

Тошкент ишчиларининг «ташаббуси»ни ўлка партия қўмитаси бутун республикага ёйишга «қарор қилди». Натижада 1919 йил охиридан эътиборан шанбаликлар Фарғонада ҳам ўтказила бошлади. 1920 йил январидан бошлаб Самарканд, Андижон, Бухоро, Наманган ва ўлканинг қолган шаҳарларида шанбаликлар бўлиб ўтди.

1920 йилнинг охиридан бошлаб Туркистонда шўро ҳокимияти назоратидаги ҳудудларда шанбаликлар ва якшанбаликлар ўтказилмайдиган бирорта ҳам шаҳар ва посёлка қолмаган эди. Уларнинг қатнашчилари ишлаб чиқаришда иштирок этиш билан бир қаторда, қишлоқ хўжалик ишларида қатнашиш, қизил армия учун қийимкечак ва озиқовқат тўплаш, темирйўл станцияларида юк ортиш ва тушириш ишларини ба-жариш, йўлларни таъмирлаш, вагонлар, техника ва ҳоказоларни сошлашда давлатга «ёрдам» қўрсатиш билан шугулландилар.

«Коммунистик шанбаликлар»ни ўтказиш, айниқса, инқилобий байрам кунларида оммавий тус оларди. Масалан, РКП(б) IX съездининг биринчи май шанбалигини ўтказиш тўғрисидаги қарори билан фақат Тошкентнинг ўзида 32 мингдан ортиқ киши йигилиш

пунктларига келиици. Янги Бухорода биринчи май шанбалигида 6 соат мобайнида маршрут поёзди учун марказга жўнатиладиган 736 т жун ортилди, 272 т уруглик чигит, 6 вагон саксовул туширилди.

Шанбаликлар билан бир каторда меҳнаткашларнинг ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишнинг бошқа усулларида хам фаоллик билан фойдаланилди. Масалан, РКП(б) IX съезди қарорларидан кейин «хафталик»лар номи билан машхур бўлган хўжалик кампанияларини ўтказиш вақтида муайян давр мобайнида ишчилар синфи ва меҳнаткашлар бошқа тоифаларининг меҳнат гайрати жуда зарур, кечиктириб бўлмайдиган ишларни бажаришга сафарбар этилар, ёки, ўша давр ибораси билан айтганда, «вайронгарчиликка қарши қураш ва фронтга ёрдам беришдан иборат энг зарбдор соҳалар»га йўналтирилди.

Туркистонда «хафталиклар» 1920 йил январдан ўтказила бошлади. Масалан, Тошкент шаҳар партия кўмитасининг 1920 йил 2 январда бўлиб ўтган пленуми қарорида қуйидагилар кўрсатиб ўтилган эди: «Барча ишчилар 1920 йил 21—28 январь кунлари иш кунини 10 соатга етказишлари керак. «Фронт хафталиги» мобайнида ишлаб чиқарилган барча маҳсулотлар қизил армия фойдасига жўнатилиши зарур. Бутун қучни ана шу тадбирларни ўтказишга сафарбар этиш лозим».

«Фронт хафталиклари»га бағишлаб варақалар, газеталарда мақолалар чоп этиларди. Уларни маҳаллий тилларда нашр қилишга алоҳида эътибор бериларди. Хусусан, улардан бирида бундай дейилган эди: «Хар бир сиким бугдой, маҳорка, хар битта қўйлак, қўлқоп, пиджак, шинель, пальто фронтга жуда катта ёрдам бўлади. Душманни узилкесил йўқ қилиш учун ялпи қудратли қучбақувват зарба дарқор. «Фронт хафталиги» ана шундай қучли зарба бўлади. Қимда қим ҳеч нарса бера олмаса, ўз меҳнاتини сарфласин ва совғасаломлар тўплашда иштирок этсин».

1920 йил баҳоридан эътиборан «фронт хафталиклари» билан бир каторда, зарбдор хўжалик «хафталиклари» хам тобора кўпроқ тарқала бошлади. Хусусан, транспортни тезроқ тиклаш мақсадида 19 апрелда «транспорт хафталиги», октябрда «таъмирлаш хафталиги» эълон қилинди. Шунингдек, «ёқилги», «вайронгарчиликка қарши қураш» ва ҳоказо хафталиклар хам ташкил этилди.

Бу хафталикларнинг моҳияти анъанавий равишда иш кунини 3—4 соатга узайтиришдан иборат бўлиб, бунда меҳнаткашлар ишдан ташқари вақтда ҳеч қандай ҳақ олмасдан, лекин зарбдорларча ишлаб беришлари шарт эди. Бу ҳилдаги маъмурийхўжалик ҳаракатларидан муайян иқтисодий самара олинарди, деб айтиш мумкин. Масалан, архив маълумотларига қараганда, биргина Қизилқия шахталарида ўтказилган яқшанбаликларнинг ўзида давлатга 100 минг пуд қўмир берилди. Лекин умумий хўжалик натижалари аянқли эди. Бўйруқбозлик билан бақирибчақариш, маъмурий сиқувга олиш, «инқилобий гайратшижот» тизими бой ишлаб чиқариш имқониятларидан фойдаланишга имқон бермади.

Совет империясининг бутун ҳудудидаги мафқуралашган иқтисодиёт аввал бошдан ўзининг яроқсизлигини кўрсатди. Қремль дохийлари «октябрь галабаси»дан бошлаб

мамлакатни иктисодий бемаъниликнинг боши берк кўчасига йўналтирди. Туркистон халқхўжалиги ҳам халокат ёқасига келиб қолди. Шу жумладан, саноат ишлаб чиқариши ўта тушқун аҳволда эди. Статистиканинг гувоҳлик беришича, ўлка саноати ялпи маҳсулотининг умумий ҳажми 1920 йилда 1914 йилдагига нисбатан 80%га камайиб кетди. 249 та пахта тозалаш заводидан фақат 16 таси ишлаб турарди. 1913 йилга нисбатан пахта толаси ишлаб чиқариш 23 баравар, пахта ёғи 50 бараварга камайиб кетди. Ёқилғихом ашё ресурсларини казиб чиқариш ҳам тобора камайиб борди. Хусусан, Кизилкия, Сулукта, Шўроб ва бошқа кўмир конлари шахталаридан тошкўмир казиб олиш 1916 йилдаги 122 млн. пуддан 1921 йилда 7 млн. пудга тушиб қолди. Челекенда тоғ муми ва нефть казиб чиқариш деярли тўхтаб Қолди, Санто ва Чимён конларида уларни казиб олиш ҳажми кескин камайиб кетди.

Транспорт гоёт огир аҳволда эди. Паровозлар етишмас, йўл хўжалиги ўга эскириб кетган, кўпгина темирйўл кўприклари ва излари бузилган, ёқилғи камчил эди. Натижада Туркистон республикаси темир йўллариининг юк обороти 1920 йилда «урушдан» олдинги даврга нисбатан 40% дан камрокни ташкил этади. ОХХК Раёсати аъзоси В. П. Ногиннинг Давлат режа кўмитасига йўллаган маълумотномаси ўша йиллардаги темирйўл транспортининг аҳволи тўғрисида яққол тасаввур беради. Унда кўрсатиб ўтилишича, «Тошкент темир йўли бугунги кунда фақат ўзи учун нефть ташиб келтириш билан шугулланади. Бошқа ҳеч қандай товар поездлари йўқ, Туркистон билан Федерация нинг бошқа қисмлари ўртасида ҳеч қандай юк обороти йўқ. Хар қандай Товар ҳаракати тўхтатиб қўйилган, шу билан бирга, барча поездлар бўшатиб қўйилган, тобарлар станцияларга ташлаб қўйилган, вагонлар оч қолган қочоқпарга ва эшелонлар демобилизация қилинганларга берилган Темир йўл хизматчиларининг 90%и терлама билан огриган. Бирорта ҳам ишчиси йўқ стан-циялар бор».

Ўлка иктисодиётининг инкирозга учраганлиги, саноат ишлаб чиқаришининг қаддан ташқари пасайиб кетганлиги марказнинг Туркистон фойдали қазилмаларини тортиб олиш имқониятларини объектив равишда торайтириб қўйди. Бундай шароитда Москва раҳбарияти 20-йилларда қишлоқ хўжалиқ, айниқса пахтачилик маҳсулотларини империя ихтиёрига ўтқизишга кўпроқ эътибор қаратди. Шу билан бирга, Ўрта Осиёнинг коммунистик метрополия билан фақат аграр соҳада эмас, шу билан бирга, саноат соҳасида ҳам хўжалиқ алоқаларини қучайтиришнинг моддий шартароитларини яратишга муҳим аҳамият берилди.

1919 йилда «Оренбург тўсиги» тугатилғач, республиканинг Россия билан «қайта қўшилиши» тиклангандан кейин дарҳол Туркистон иқтисодиётини эксплуатация қилиш, унинг марказни бойитишдаги родини қучайтириш йўли яққол кўзга ташланди. Айни ўша вақтда В. И. Ленин бевосита ўлкада иш олиб бораётган халққа қарши ҳуқумат қўшинларини ресурслар билан таъминлаш билан бир қаторда, Туркистоннинг марказий минтақалар саноатини қимматбаҳо хом ашё билан таъминлашда «хиссаси»ни кўпайтириш юзасидан фаол қоралар кўришни қаттиқ туриб талаб қилди.

Мазкур вазиқфани хал этиш маълум даражада транспорт йўллариини тиклаш билан боғлиқ эди. Чунки темир йўл транспортининг ўта инкирозга учраганлиги ўлқанинг хўжалиқ ҳаётида ҳам огир из қолдириши билан бирга марказнинг республика табиий

бойликларини сўриб олиш соҳасидаги имкониятини кискартирар, Марказнинг нотинч «миллий чекка ўлка»ни ҳар томонлама назорат қилишини чеклаб қўярди. Ленинча раҳбариятни айниқса Туркистон заводларининг омборларида ва темирўл станцияларида марказий Россия саноатига ниҳоятда зарур бўлган кўп миқдордаги хомаше ҳаракатсиз етганлиги ҳаддан ташқари ташвишга соларди. Мисол учун, 1920 йил бошларида бу ерда 6,5 млн. пуд пахта толаси, 0,5 млн. пуд жун, 1,5 млн. донага яқин тери йиғилиб қолган эди. Буларнинг ҳаммасини «қизил империя»нинг саноатлашган туманларига ташиб кетиш керак эди. Янги қизил аскар қисмларини, Кремлнинг назоратчиларини келтириш ҳам қийинчилик тугдираётган эди ва ҳоказо.

Шунинг учун ҳам темирўл транспортини тиклаш ленинча маъмурият учун стратегик аҳамиятга эга эди. Қарор топган амалиётга мувофиқ транспорт йўлларини қайта тиклашнинг муҳим омили «инкилобий гайратшижоат» ҳаракатлари бўлди. Улар ишлаб чиқариш жараёнларини жадаллаштириш билан бир қаторда, юқорида айтиб ўтилганидек, шанбаликлар ва «транспорт ҳафталиклари» ташкил этишда ўз ифодасини топди. Масалан, 1920 йил 20 апрелда ўтказилган шанбаликда Бош темирўл устахоналарининг ишчилари қўшимча равишда 3 та паровозни таъмирлаб бердилар. Самарканд темирўлчилари 1920 йил апрелнинг охирида эълон қилинган «транспорт ҳафталиги» вақтида 27 та паровоз ва 61 та вагонни таъмирдан чиқардилар, ишдан ташқари вақтда ишлаб 3 та темирўл кўпригини тузатдилар. Янги Бухорода шундай усул билан 100 та вагон ва бир нечта паровоз муддатидан олдин таъмирланди.

Туркистон республикасида апрелда ўтказилган «транспорт ҳафталиги»да ҳаммаси бўлиб 12,6 мингдан ортиқ темирўлчи иштирок этди.

Ҳафталик жараёнида 100 та паровоз ва 128 та вагон таъмирдан чиқарилди, 144 та вагонга юкортилди. 1920 йил ноябрда ўлка темирўлларида «коммунистик меҳнат байрами»да 16 мингдан ортиқ киши қатнашди. Ана шундай ҳаракатларнинг кўпайиши натижасида темирўл транспорти ҳарбий ва товар юкларни ташишни мунтазам таъминлаб турди. Агар 1920 йил январда 1660 вагон ҳар хил юклар ташилган бўлса, ўша йилнинг май ойида 21 17, августда 5412 вагон юк ташилди. Шу тарзда 1920 йил мобайнида Туркистондан марказга 6730 вагондан кўпроқ пахта, 1100 вагондан кўпроқ жун, 662 минг донадан ортиқ хом тери ва бошқа нарсалар жўнатилди.

Кишлоқ хўжалик хом ашёсини ташиб кетиш йўлга қўйилиши билан бирга, большевиклар ҳокимияти раҳбарияти табиий қазилма бойликлардан фойдаланишга ҳам эътиборни қучайтирди. Ўша вақтда марказий Россияга нефть жўнатишга алоҳида эътибор берилди, чунки бу вақтда у Боку нефтидан вақтинча маҳрум бўлиб қолган ва бу маҳсулотга бўлган эҳтиёжи ниҳоятда катта эди. «Россия йўқсиллари» дохийси республика ҳукуматидан, Турккомиссиядан, РКП (б) МК Туркбюросидан тобора кўпроқ нефть қазиб олиш ва «советлар мамлақати»нинг марказий минтақаларига юборишни астойдил талаб қилди. Масалан, 1920 йил май ойида Ленин Турккомиссия аъзоси ва Туркистон фронти қўмондони М. В. Фрунзегга махсус шошилинчнома юборади, унда қуйидагилар кўрсатилган эди: «Жуда шошилинч равишда дарҳол Москвага иккита маршрут поезди ташкил этиб, уларнинг ярмига нефть, ярмига бензин ортилсин. Поездларни сокчилар назоратида навбатдан ташқари ҳаракат билан шошилинч равишда

Москвага жўнатиш учун катъий чоралар кўринг. Топширикнинг ижро этилганлигини, нефть масаласи умни, ишлаб чиқариш микцори кандайлигини, уни кўпайтириш учун кандай чоралар кўрилганлигини телеграф оркали маълум қилинг».

Дохийнинг кўрсатмаси шошилиш равишда бажарилди: тезда Москвага Туркистондан нефть ва бензин ортилган цистерналардан иборат икки темирйўл поезде жўнатилди. Бу ўринда шу нарсага эътибор беринг: совет давлати бошлиги империяча тафаккур анъаналарига амал қилиб, хатто республика ҳукуматига мурожаат қилишни, ҳеч бўлмаганда кўнгил учун ўлкада ёнилғи соҳасидаги аҳвол кандайлиги билан кизиқиб кўришни ҳам ўзига эп кўрмаган. Холбуки, ўлкада ёнилғи соҳасидаги аҳвол ўта оғир эди. Республика раҳбарияти бир неча йил мобайнида ўзи танқис бўлган энергия ресурсларини каттик тежаш соҳасида фавқулудда чоралар кўриб келаётган эди. Нефть ва кўмир масосан электр станцияларга, темирйўлга ва армия учун ишлаётган корхоналарга юбориларди. Аҳолини керосин билан таъминлаш амалда тўхтатиб қўйилган эди. Факат саксовул ажратилардй, у ҳам етишмасди.

Холбуки, совет солномачилари ўн йиллар мобайнида «кизил империя» асосчисининг калбаки портретини ва совет ҳокимиятининг сиёсатини тасвирлаш учун ёрқин бўёқларни аямай ишлатиб келдилар, кўриниб турганидек, бу сиёсат ўлка халқларини талашдан иборат буюк давлатчилик амалиётини «ўзаро иқтиёдий ёрдам» ва «тенгхуқуқли ҳамкорлик» тарзида кўрсатишга қаратилган эди. Буни исботлаш учун, хусусан, шундай факт келтирилган: 1920—1921 йилларда Туркистон ва Бухоро республикасига дохийнинг фармойиши билан Россиянинг саноат туманларидан пиллакашлик, тўқимачилик, ёзув коғозлари фабрикалари учун асбобукуналар мажмуи, целлулоид, кастор, тери ва совун пишириш заводлари учун жихозлар келтирилган. Айни вақтда, уларнинг ишини йўлга қўйиш учун ўлкага 3 мингдан ортиқ ишчи ва мутахассис юборилган, улар, совет тарих адабиётларида таъкидланишича, «махаллий саноатни тиклашда, миллий кадрлар тайёрлашда жуда катта ёрдам кўрсатганлар».

Албатта, марказий ҳукумат Туркистоннинг саноат билан боғлиқ имкониятларини кенгайтириш юзасидан чоратадбирлар кўрмади, дейиш нотўғри бўлур эди. Тиклаш даврида ҳам, кейинчалик миллийхудудий чегараланиш ўтказилиб (1924 й.), Ўзбекистон республикаси ташкил топгандан кейин ҳам ўлкада саноат ишлаб чиқаришига мўлжалланган муайян корхоналар ташкил этиб борилди, бюджетдан маблағлар ажратилди, шу жумладан, марказ саноат туманларининг ёрдами билан ишчилар синфини таркиб топтириш ҳаракатлари амалга оширилди. Лекин буларнинг ҳаммаси ҳукмрон марказ, кейин эса Иттифок доираларининг империяча манфаатларига йўналтирилган эди. Ўзбек халқининг миллий табиий бойликлари, унинг меҳнати муттасил равишда мустабид-империяча режимга хизмат қилиш-га бўйсундирилди. Худди шунингдек, пиллачилик ва ип газлама саноати ускуналари ва 1920 йилда юборилган тери заводи ҳам ашёга биринчи ишлов беришни таъминлаши лозим эди, сўнгра бу ҳам ашё «Совет мамлакати»нинг марказий саноат туманларида чуқур қайта ишловдан ўтказилиб, тайёр маҳсулотга айлантириларди.

Ўзбекистоннинг ишлаб чиқарувчи кучларини жойлаштириш ва ривожлантиришнинг советча янги мустамлакачилик андозасини мустаҳкамлаш йўлидаги муҳим босқич

«социалистик саноатлаштириш»дан иборат бўлиб, у СССРда саноат ишлаб чиқаришини кенг микёсда ривожлантиришга йўналтирилган эди.

Социалистик саноатлаштириш йўли 1925 йилда иттифок сиёсий раҳбарияти томонидан эълон қилинган эди. Уни амалга ошириш янги иқтисодий сиёсат (НЭП) ислохотларини ўтказишни тўхтатиш ва бошқарувнинг маъмурийбуйруқбозлик тизимини мустахкамлаш билан боғлиқ равишда олиб борилди.

Саноат имкониятларини кенгайтириш вазифаси, объектив равишда олганда, хали пишиб етилмаган эди. Чунки «советлар мамлакати» ҳақиқатда аграр мамлакатлигича қолаётган эди. Кўп тармоқли саноатга ҳос ривожланиш бизнинг ўлкамиз учун янада долзарброк вазифа бўлиб майдонга чиқди. Маълумотларнинг гувоҳлик беришича, ўша вақтга келиб ташкил топган Ўзбекистон республикаси халқ хўжалигида кишлоқ хўжалигининг салмоғи 70%дан кўпроқни ташкил этарди. Республиканинг аграр ишлаб чиқаришида аҳолининг 85 фоизидан кўпроғи банд эди. Нихояда чекланган саноат соҳаси техника билан етарли таъминланган бўлиб, унинг 90%и кишлоқ хўжалик хом ашёсини бирламчи қайта ишлашга мўлжалланган эди.

Мамлакат иқтисодиётининг кўпроқ аграр хусусиятга эга эканлиги хўжаликнинг ривожланиш имкониятларига жиддий тўсик бўлиб, етарли даражада ижтимоий иқтисодий юксалишга имкон бермасди. Кенг тармоқ ёйган индустриал инфратузилмани яратмай туриб олға томон ҳаракат қилишни таъминлаб бўлмаслиги аниқ эди. Афсуски, совет тузумининг табиати, хом ҳаёлдан иборат коммунистик таълимотнинг моҳияти, янги иқтисодий сиёсатдан воз кечиш ва мустабид катагон режимини мустахкамлаш саноатлаштириш вазифала-рини аввал бошдан нуксонлар билан амалга ошириш механизмига асос солган, унинг пировард натижалари ҳам зиддиятли бўлишини белгилаб берган эди.

Замон масофасидан туриб назар ташлаганда, шу нарса яққол кўринадики, социалистик саноатлаштиришнинг моҳияти сиёсий жихатдан олганда, биринчи галда социализмнинг моддийтехникавий негизини яратишга, унитар совет давлатининг яхлит халқ хўжалик мажмуини таркиб топтиришга қаратилган эди, у миллий республикалар иқтисодиётини мустахкам «байналмилал асос» бутунлай чирмаб олишни мақсад қилиб қўйган эди.

Саноатлаштиришни Ўзбекистонга татбиқ этишнинг қўшимча сабаблари ҳам бор эди. Биринчидан, республикада саноат қурилишини кенг авж олдириш совет миллий сиёсатининг тантанасини намойиш этиши лозим эди. Иттифок раҳбариятига социалистик ўзгаришлар натижасида «бир вақтлар Россия империясининг қолоқ мустамлака чекка ўлкаси» «ижтимоийиқтисодий тараккиёт чўққиларига» «жаҳоншумул сакраш» қилганлигини намойиш қилиш муҳим эди. Шу билан бирга, «совет Ўзбекистони» Ўрта Осиё республикаларидан энг йириги бўлиб, «халқаро империализм томонидан эзиб қелинган» халқлар учун «жозибали намуна», «социализмнинг Шарқдаги машъали» бўлиши лозим эди. Иккинчидан, сталинча маъмурият айниқса иккинчи жаҳон урушининг ҳавфатари ортиб бораётган бир шароитда совет давлатининг шарқий минтақасида саноат ишлаб чиқаришининг захира базасини вужудга келтиришга интилар, у қисқа муддат ичида уруш эҳтиёжларига мослаша олишга қодир бўлиши керак эди. Бирок

яширин мустамлакачилик мантигидаги энг асосий нарсаси марказга ҳолат бериш бой табиий бойликлар ва кимматбаҳо хом ашё ресурсларини ташиб кетиш учун энг мақбул шартшароитларни таъминлашдан иборат эди.

Большевирик раҳбарият бу даврда империяча ниятларини мафкуравий жихатдан никоблаш мақсадида «ўзбек халқининг ҳақиқий нотенглигига барҳам бериш» деган яққол кўзга ташланувчи шиорни илғари сурди. Бу шиорни амалга ошириш ташки томондан ўлқанинг «иктисодий колоқпигини индустриал ривожланишнинг жадал суръатлари», «замонавий саноат ўчоқларини кенг суратда авж олдириш» йўли билан амалга ошириш мўлжалланган эди.

Ўзбекистон раҳбарияти Марказнинг тарғиботчилик ваъдаларига ишониб, ўз халқининг туб манфаатларидан келиб чиқиб, дарҳол республиканинг ишлаб чиқарувчи кучларини ҳар томонлама ривожлантириш мақсадга мувофиқлиги, аввалги мустамлакачилик тузилмасини ҳамда шаҳар ва қишлоққаги бутун ижтимоий ишлаб чиқаришнинг техникавий асосини тубдан қайта ўзгартиришга қодир бўлган балансли индустриал базани яратиш масаласини қўйди. Хусусан, маҳаллий хом ашёни, аввало иахтани қайта ишлашга мўлжалланган тармоқларни вужудга келгиришнинг муҳимлиги таъкидланди. Бу жихатдан ўлқа иктисодиётининг хом ашё йўналишига барҳам бериш ҳораси сифатида биринчи галда ривожланган тўқимачилик саноатини вужудга келтириш таклиф этилди.

Республикада ҳукм сурган неқбин қайфиятлар Ўзбекистон ССР ташкил топгандан кейин бўлиб ўтган Ўзбекистон компартияси II съезди (1925 йил ноябрь) қарорларида ўз ифодасини топди. Республика раҳбарияти съезд минбаридан фойдаланиб, ўз саноатини, биринчи навбатда, тўқимачилик саноатини тиклаш зарурлигини ошқора маълум қилди, бу «маҳаллий аҳолининг тўқимачилик маҳсулотларига бўлган эҳтиёжларини қондиришга, шунингдек, уларни кейинчалик қўшни мамлакатларга ҳам етказиб бериш»га мўлжалланган эди.

Ёш республиканинг Ф. Хўжаев бошчилигидаги ҳукумати асосли равишда ўйлаганидек, тегишли иқтисодий ёрдам қўрсатилган такцирда Ўзбекистон ўзида етиштирилган хом ашёни мустиқил равишда қайта ишлаб, ундан тўлақонли тайёр маҳсулот тайёрлашга, бевосита ташки иқтисодий алоқалар ўрнатишга қодир бўларди. Бирок ўзининг иқтисодий ва ижтимоий такдирини ўзи белгилашга, ишлаб чиқариш тармоқлари, турларининг мувозанати ва нисбатларини тартибга солиш муаммоларини мустиқил ҳал этишга бундай ин-тилиш иттифок раҳбариятининг империяча манфаатларига бутунлай зид келарди. Иттифок раҳбарияти шиор даражасида эмас, балки реал ҳаётда ўлқадаги ишлаб чиқарувчи кучларни жойлаштиришнинг мустамлакачилик тизимини мустиқкамлашга асосланарди.

СССР халқ хўжалигини ривожлантиришнинг биринчи беш йиллик (1928—1932 йиллар) дастурини муҳоқама қилган ВКП(б) XV съезди (1927 йил) Ўзбекистон ва бошқа миллий республикаларнинг иқтисодий соҳадаги «айирмачилик»ка интилишларини барҳам топтириш мақсадида хўжалиқни қайта қуришга доир амалга ошириладиган барча ҳаракатлар «Иттифок эҳтиёжлари билан мустиқкам боғлаб олиб борилиши» лозим, деб маҳсус таъкидлаб ўтди. Натижада марказнинг таъйиқи остида Ўзбекистон компартияси

III съездида (1927 йил ноябрь) Ўзбекистон индустриал ривожланишининг истикболларини белгилашга доир асосий қарашлар кескин ўзгартирилган ҳолда баён қилинди. Съезд қарорида аввалги қарорларга қарама-қарши ўларок, республиканинг иқтисодий юксалиши факат «халқ хўжалик ҳаётини байналмилаллаштириш» умумиттифок жараёнида миллий иқтисодиётни Советлар Иттифоқининг халқ хўжалиги ва унинг бутун ижтимоий иқтисодий тузилиши билан «ўзвий боғлиқ» равишда амалга ошириш мумкин, деган фикр олға сурилди². Бундай боғлиқликнинг асосий моҳияти «ВКП(б) томонидан раҳбарлик қилиниши» ва иқтисодий ўзгаришлар «катъий иттифок режасига мувофиқ» амалга оширилишидан, яъни империяча сценарий асосида ўтказилишидан иборат эди.

Большевик Марказ эса «чоризмнинг мустамлакачилик меросини тугатиш» сифатида эълон қилинаётган тамойишларни қуруқ баёнот сифатида улоқтириб ташлаб, биринчи навбатда «СССРнинг жаҳон бозорига боғлиқлиги анча қучлироқ сезиладиган», шунингдек, марказни зарур ҳом ашё билан барқарор таъминлаши лозим бўлган тармоқларни ривожлантиришни каттиқ туриб талаб қилди. Бу ҳилдаги империяча ёндашувда иттифок ҳукумати асосий диққатэтиборни пахтачилик ва ипакчилик саноатини юксалтиришга қаратиш, экспортга мўлжалланган қорақўл тери, жун ва шу каби маҳсулотларни ишлаб чиқаришни кенгайтириш вазифасини катъий қилиб қўйди.

Оғир саноатни ривожлантиришнинг асосий йўналишлари аграр соҳага, айниқса, пахтачиликка хизмат кўрсатиш соҳасидаги қишлоқ хўжалик машинасозлигини ривожлантириш, қурилиш материаллари, ёқилғи, қазилма саноати ва қимё саноатини ривожлантиришни, кенг миқёсдаги геологияқидирув ишларини авж олдиришни назарда тутарди.

Қишлоқ хўжалик ҳом ашёсига ишлов бериш соҳасидаги қорхоналар каби оғир саноат тармоқлари ҳам тўғридантўғри марказнинг сиёсий ва иқтисодий ман фаатлари билан боғлиқ эди. Мисол учун, Ўзбекистон қимё саноатини ташкил этиш зарурлиги совет давлати азотли ва бошқа ўғит турларини хорижий мамлакатлардан харид қилишга «қимматбаҳо валюта» сарфлашга мажбур бўлмоқча, деган фикр билан далилланди. Республикада минерал ўғитлар ишлаб чиқариш бўйича йирик саноат қорхоналарининг ташкил этилиши валюта ресурсларининг салмоқли қисмини. тежаб қилишга, пахтачиликни жадаллик билан ривожлантиришга ёрдам берарди. Қишлоқ хўжалик машинасозлиги ҳам ана шу мақсадга хизмат қилиши лозим эди.

Қон саноатни ривожлантириш ва кенг геологияқидирув ишларини йўлга қўйиш сиёсати ҳам яққол ифодаланган мустамлакачиликсизмолчилик йўналишига эга эди. Ўлканинг табиий бойлиқларини метрополияга хизмат қилдириш соҳасидаги чор мустабид ҳокимияти анъаналарини давом эттирган бу сиёсат бутунлай марказ эҳтиёжларини қондиришга йўналтирилган эди. Масалан, ВКП(б) XVII конференцияси қарорида очикойдин Ўзбекистонда фаол қидирув ишларини ташкил этишнинг асосий вазифаси «умумиттифокни саноатлаштириш учун зарур бўлган қимматбаҳо рангли металлларни четдан қелтиришдан воз қечиш имқонияти»ни яратишдан иборатдир, деб кўрсатиб ўтилган эди.

Шуни айтиш керакки, РСФСР Халк комиссарлари кенгаши 1922 йил ноябрдаёқ Россия саноатига геологиякидирув хизмати кўрсатиш самарадорлигини ошириш мақсадида минерал хом ашёни ўрганиш, казиб олиш ва ишлов беришга катта аҳамият бериб қабул қилган ўз қарори билан «кизил империя»даги барча геологиякидирув ишларини Россия Геология қўмитасида марказлаштирди. Унинг бўлинимаси Тошкент шаарида ҳам очилди.

СССР ташкил топганидан кейин иттифок микёсида ҳам ана шундай қўмита таъсис этилди. Саноатлаштириш бошлангандан кейин геология қўмитаси ўзининг Ўзбекистондаги фаолиятини эски конларни тиклаш ва янгиларини ўрганишга қаратди. Ана шу мақсадда республикага мунтазам равишда геология кидирув экспедициялари юбориб турилди. Натижада 1926 йилда В. Н. Паиов ва В. Э. Полярков томонидан Хайдаркон симоб кони топилди. Сўнгра В. Н. Наследов томонидан Корамозор тоғлик туманида Калмоққир мис кони, кўргошин-рух кони ва бошқа бир қатор конлар очилди.

Республикада йирик рух, кўргошин, олтингугурт, мис ва бошқа фойдали казилмалар конларининг аниқланиши Марказий раҳбариятга «умумиттифок меҳнат таксимоти»да Ўзбекистоннинг «социалистик ихтисослашуви»ни жиддий равишда кенгайтириш имконини берди. Хусусан, республика рангли металллар ишлаб чиқариш бўйича иттифок аҳамиятига эга бўлган база, деб белгиланди. Натижада 1935 йилдан вольфрам-молибден, 1941 йилдан флюорит маъданлари казиб олиш йўлга қўйилди. Ўзбекистоннинг «умумиттифок ихтисослашуви»даги аҳамияти ортиб бораётганлигини ҳисобга олиб ва империяча тафаккур аънавларидан келиб чиқиб, марказий ҳукумат республиканинг бутун мажмуи-ни назорат қилишни амалда ўз қўлига олди. 30-йилларнинг бошларидаёқ саноат корхоналарининг мансублик нисбати қуйидагича бўлди: Иттифокка бўйсунувчи корхоналар — 14,5%, маҳаллий корхоналар — 3,8%². Ўзбекистоннинг иқтисодий ва ишлаб чиқариш маконини марказнинг ўз отамерос мулкига айлантиришида бюджет сиёсати таъсирчан восита бўлди. Иттифок раҳбарияти молиявий маблағларнинг яққоюғона тасарруфчиси бўлиб, факат коммунистик метрополиянинг эҳтиёжларига хизмат қиладиган тармоқларгагина маблағ ажратарди. Масалан, 30-йилларда асосан пахтачилик, нефть, кимё, казилма саноатига, рангли металлургияга сармоя ажратилди. Айни вақтда маҳаллий аҳолининг эҳтиёжларини қондириш билан боғлиқ саноат ишлаб чиқариши бюджетдан арзимас маблағ ажратиладиган соҳага айланиб қолди. Масалан, ўша давр ҳужжатларида таъкидланишича, қўпданқўп ваъдаларга қарамасдан, «енгил саноат етарли даражада ривожлантирилмади». Бунинг устига давлат монополияси ва марказлаштириш таъсирида миллий-аънавий тармоқларга меҳнат сарфлашни тўхтатиб қўйишдан иборат жадал жараён кўзга ташланди. Булар орасида қосибчиликхунармандчилик, чармтиқувчилик, трикотаж, тўқимачилик саноати, майда металл ва ёғочга ишлов бериш корхоналари бор бўлиб, улар маҳаллий бозорни энг зарур моллар билан таъминларди. Шуни айтиш керакки, ўлканинг қосибчиликхунармандчилик корхоналари 1928 йилда саноат маҳсулотининг 45,7%ини берган эди. Бу корхоналарнинг асосий раишда тугатилиши миллий иқтисодиётнинг аънавий негизларига путур етказиш билан бир қаторда товарқтисодий жихатдан марказга боғлиқликни ҳам қучайтирди.

20—30-йиллар чегарасида сталинча раҳбарият томонидан саноатлаштириш суръатларининг ўзбошимчалик билан авж олдирилиши таркибий жараёнларнинг

бузилишига сезиларли туртки берди. Иттифок ҳокимиятида мустахкамланиб олган И. В. Сталин биринчи беш йилликнинг белгиланган дастлабки топшириқларидан воз кечиб, 1929 йилдаёқ саноат тараккиётининг «зарбдор суръатлари»ни таъминлашни катгик туриб талаб килди.

Натижада 1930 йилдан бошлаб совет империясида, пгу жумладан, Ўзбекистонда саноат қурилиши «ашаддий ҳужумкорлик» усули билан амалга оширила бошлади. Бундай усулга мурожаат қилиш кишлоқ аҳолисини саноат объектлари қурилишига мажбурий равишда жалб қилиш тизимини қайта тиклаш ва сиёсий махбуслар армиясининг турмалагеръ меҳнатини оммавий равишда қўлланиш билан олиб борилди.

Хайбарақаллачилик ва маъмурий сиқувга асосланган жадал саноатлаштиришга ўтилиши кишлоқнинг меҳнат ресурсларидан зўр бериб фойдаланиш билан бир қаторда, сиёсий зўравонликдан ибораг гайриинсоний ҳаракатларни авж олдирди, саноат қурилиши сифатига салбий таъсир кўрсатди. Хусусан, қорхоналарнинг кўпчилиги технологик жиҳатдан эскириб қетган асбобуқуналардан фойдаланарди. Завод ва фабрикаларнинг мудқатидан олдин ишга туширилганлиги тўғрисидаги маълумотномалар кўпинча ҳақиқий аҳволга тўғри қелмасди. Улар фақат қозғалдиға ишлаётган ҳисобланар, агар ишласа ҳам тегишли ҳавфсизлик техникасисиз, экологик тозаликни сақламаган, зарур ишлаб қикаришмаиший шартшароитлар қилаи таъмин этилмаган қолда фаолият кўрсатарди. Буларнинг ҳаммаси ишлаб қикариш самарадорлигининг паст бўлишига, ишчилар саломатлигининг ёмонлашувига олиб қеларди. Бунинг устига, жадал саноатлаштириш нук-сонларини яшириш мақсадида сталинча маъмурият ўзига «ёқмайдиғанларнинг изига тушиш пайида» бўларди. Саноат махсулоти сифатининг пастлиги, яроксиз махсулотнинг ортиб қориши, сонаноксиз авариялар ва бекор туриб қолишлар «синфий душманнинг игвогарлиги», «социализм душманларининг кўпоруқчилиқ иши» деб тушунтириларди. Натижада кўпгина саноат қодимлари узок муддатга ҳуқм қилинарди.

Марқазнинг империяча сиёсати билан бирга қўшиб олиб қорилган ярамас маъмурий ўзбошимқалиқ амалиёти саноатнинг тўла қонли ривожланиш имқониятларини қидций равишда қеклаб қўйди. Саноатлаштиришнинг ижтимоийиқтисодий оқибатлари қадқан ташқари аянқли бўдқи. Буларни ўйлағанда совет тарихқилари ва маъмурларининг 30-йилларда Ўзбекистоннинг саноатлаштириш соҳасидаги «муқим» ютуқлари ҳақида берган аввалқи бақолари сохта бўлиб туюлади.

Тўғри, республика бутунлай аграр ўлкадан аграрсаноатлашган ўлкага айланиш борасида муқим қадам қўйғанлиғини таъқидламаслиқ муқкин эмас. Масалан, агар 1927 йилда Ўзбекистон ҳудудида 191 та нисбатан йириқроқ саноат қорқоналари мавжуд бўлса, советгерман уруши бошланиш вақтига қелиб улар 1445 тага етди. Республика қалқ ҳўжалиғи умумий махсулотлари ҳажмида саноатнинг салмоғи 1940 йилга қелиб қарийб 50%ни ташқил этди. Ана шу даврда Тошқент қишлоқ ҳўжалиғи машинасозлиғи заводи, Тошқент тўқимақилиқ қомбинати, Фарғонадағи йиғирувтўқув фабрикаси, Қирқикэлектр техника қомбинати, Қўқон суперфосфат заводи ва бошқа қорқоналар қурилди. Жанубий Ўзбекистон (Қаурдоғ ва Учқизил) янғи қонларидан нефть, Ангрендағи қўмир қонларидан тошқўмир қазиб қикарила бошлади. Олтинғуғурт ва тоғ мумига бой қонлар оқилди, мис, вольфрам, молибден, қўп металл маъданларнинг 38 та истикболли қатламлари

топилди.

Жадаллик билан олиб борилаётган саноат қурилиши қоризмдан мерос бўлиб қолган миллий иқтисодилаб чиқариш маиший шарт шароитлар билан таъмин этилмаган ҳолда фаолият кўрсатарди. Буларнинг ҳаммаси ишлаб чиқариш самарадорлигининг паст бўлишига, ишчилар саломатлигининг ёмонлашувига олиб келарди. Бунинг устига, жадал саноатлаштириш нуксонларини яшириш мақсадида сталинча маъмурият ўзига «ёқмайдиғанларнинг изига тушиш пайида» бўларди. Саноат маҳсулоти сифатининг пастлиги, яроксиз маҳсулотнинг ортиб бориши, сонаноксиз авариялар ва бекор туриб қолишлар «синфий душманнинг игвогарлиги», «социализм душманларининг кўпуровчилик иши» деб тушунтириларди. Натижада кўпгина саноат ходимлари узок муддатга ҳукм қилинарди.

Марказнинг империяча сиёсати билан бирга қўшиб олиб қорилган ярамас маъмурий ўзбошимчалик амалиёти саноатнинг тўла қонли ривожланиш имқониятларини жиддий равишда чеклаб қўйди. Саноатлаштиришнинг ижтимоийиқтисодий оқибатлари ҳадқан ташқари аянқли бўдқи. Буларни ўйлаганда совет тарихчилари ва маъмурларининг 30илларда Ўзбекистоннинг саноатлаштириш соҳасидаги «муҳим» ютуқлари ҳақида берган аввалқи баҳолари сохта бўлиб туюлади.

Тўғри, республика бутунлай аграр ўлкадан аграр-саноатлашган ўлкага айланиш борасида муҳим қадам қўйғанлиғини таъқидламаслиқ мумқин эмас. Масалан, агар 1927 йилда Ўзбекистон ҳудудида 191 та нисбатан йирикқок саноат қорхоналари мавжуд бўлса, советгерман уруши бошланиш вақтига қелиб улар 1445 тага етди. Республика халқ хўжалиғи умумий маҳсулотлари ҳажмида саноатнинг салмоғи 1940 йилга қелиб қарийб 50%ни ташқил этди. Ана шу даврда Тошқент қишлоқ хўжалиғи машинасозлиғи заводи, Тошқент тўқимачилиқ қомбинати, Фарғонадағи йиғирув-тўқув фабрикаси, Чирқик-электр техника қомбинати, Қўқон суперфосфат заводи ва бошқа қорхоналар қурилди. Жанубий Ўзбекистон (Хаурдоғ ва Учқизил) янғи қонларидан нефть, Ангрендағи қўмир қонларидан тошқўмир қазиб чиқарила бошлади. Олтингугурт ва тоғ мумига бой қонлар оқилди, мис, вольфрам, молибден, қўп металл маъданларнинг 38 та истикболли қатламлари топилди.

Жадаллик билан олиб борилаётган саноат қурилиши қоризмдан мерос бўлиб қолган миллий иқтисодиётнинг ошқора мустамлакачилик қиёфасини шак-шубҳасиз ўзқартирди. Саноатлаштириш бир қатор янғи саноат тармоқларини, шу жумладан, факат қишлоқ хўжалиқ хом ашёсини бирламқи қайта ишлашга эмас, шу билан бирга, қисман тайёр маҳсулот ҳам ишлаб чиқаришга қаратилган тармоқларни вужудга қелтиришга ёрдам берди. Масалан, агар 1913 йилда оғир саноат улуши 2%ни ташқил этган бўлса (машинасозлиқ йўқ бўлган шароитда), 1940 йилда 13,3%ни ташқил этди. Пахтачилиқ ва ёғмой тармоқларининг салмоғи 80,7% дан 38% гача тушиб қолди. Шу билан бирга қишлоқ хўжалиқ хом ашёсини иққиламқи ишлаш бўйиқа тармоқларнинг салмоғи бирмунқа қўпайди. Масалан, озиковқат саноатида янғи тармоқлар унёрма, мева-қонсерва, сүт, совутиш тармоқлари, енғил саноатда ип газлама, пиллага ишлов бериш ва хоқазо тармоқлар вужудга қелди. Шунингдек, ишлаб чиқариш воситалари ва истеъмол буюмлари ишлаб чиқарадиған тармоқлар ўртасидағи нисбат ўзқарди. Йирик саноатнинг

умумий маҳсулотда (пахта тозалашдан ташқари) «А» гуруҳининг салмоғи 1940 йилда 32,8% га етди, холбуки, 1928 йилда у 16,3% ни ташкил этган эди.

Шунга қарамадан, марказ билан республика ўртасидаги империяча муносабатлар тизими, юқоридан тазйик ўтказиш амалиёти, буйруқбозлик расмийчиликка асосланган раҳбарлик усуллари Ўзбекистоннинг шаклланиб келаётган янги саноатлашган киёфасида из қолдирди.

Бугунги кунда шу нарса аниққай, саноатлаштириш сиёсатининг жадаллик билан амалга оширилиши миллий иқтисодийнинг мустамлакачилик хусусиятини факат ташки томонидангина янгилади. У никобланган шаклга эга бўлди, бунда саноат умумий тарзда ўсган ва мамлакат саноатининг тармоклари кенгайган бўлса ҳам ўзбек халқини ваҳшиёна талаш ички томондан қучайди. Ўзбекистон жадал саноатлаштириш жараёнида йирик саноат ҳам ашё минтақасига айланди, бу ерда метрополиани рангли ва нодир металллар, олтингургурт, тоғ муми, вольфрам, молибден, пахта толаси, ҳам ипак билан самарали таъминлашга асос яратилди, булар совет давлатини хорижий мамлакатларга ҳам ашё жихатидан қарам бўлишдан қутқарар эди.

Бирок Ўзбекистон собиқ СССРни саноатлаштиришга ва унинг иқтисодий мустиқчилигини мустиққамлашга муҳим ҳисса қўшиш билан бирга аслида ҳам ашё республикаси бўлиб қолаётган эди. Иттифокнинг умумий халқ ҳўжалик мажмуида ўлкамизнинг ихтисослашуви ўзгармади. У «инқилобдан олдинги» даврда қандай бўлса, яъни «қизил империя» марказий минтақаларининг саноат жихатидан ривожланиш имқониятларини қондиришга қаратилган бўлса, худди шундай аҳволда қолаверди, республиканинг иқтисодий манфаатлари билан мутиқо ҳисоблашилмади.

Ортиб бораётган саноат ишлаб чиқаришини қадрлар билан таъминлаш жараёни қиддиқатли тарзда давом этди. Бир томондан, саноатлаштиришнинг қиддиқатли суръатлари ишчилар ва муҳандис-техник қодимларнинг сон жихатидан жадал ўсишига имқон берди. Масалан, йирик саноатда ишчилар синфининг сон жихатидан ўсиши биринчи беш йилликда 17,9 минг қишидан 62,4 минг қишига етиб, деярли 3,5 баравар ўсди. 1937 йилга қелиб саноат ишчиларининг умумий миқдори 181 минг қишидан иборат бўлди.

Мутиқассис қадрларнинг қўпайишида ҳам сезиларли қилжиш қўзга ташланди. Агар 1929 йилда республиканинг саноат соҳасида ҳаммаси бўлиб 232 муҳандистехник қодим ишлаган бўлса, 1937 йилга қелиб улар 6 минг қишидан ошиб қетди.

Шу билан бирга, Ўзбекистонда саноат қадрларини шакллантириш жараёнлари буюқ давлатчилик қусурлари билан нотўғри йўлдан борди. Совет давлатининг қадрлар сиёсати ва унинг миллий жихатлари марказнинг мустамлакачилик интилишларини яққол ақс эттиради. У аввал бошдан биринчи галда миллий қадрлар тайёрлашни эмас, балки қелгинди иш қучини тайёрлашга қаратилган эди. Бу жихатдан СССР давлат режа қўмитасининг саноат бўйича биринчи беш йиллик режасини ишлаб қиқиш қомиссиясининг қарори (1927 йил) ажралиб туради, унда «Ўрта Осиё қабил мамлакатларда йирик саноатни қетдан қелтирилган иш қучи асосида дарқол вуқудга

келтириш маъқулроқдир», деб айтиб ўтилган эди.

Ишчи кадрлар асосан марказий минтакалардан келтирилди. Совет вақтида бу жараён ўзбек халқига «байналмилал ёрдам кўрсатиш»нинг намоён бўлиши деб бахоланди. Бирок реал ҳаётда ахвол бундай эмасди.

Тўғри, дастлабки вақтларда рус ишчилари ва мутахассисларининг келтирилиши Ўзбекистоннинг иктисодий манфаатларига ҳақиқатан мос келарди, чунки бу ерда саноат кадрларини вужудга келтиришнинг моддий негизи нихоятда заиф эди. Республикага келган малакали ходимлар саноатнинг янги тармоқларини ташкил этиш ва ривожлантиришда, маҳаллий ишчи кадрлар тайёрлашда иштирок этдилар. Шуни ҳам айтиш керакки, Ўзбекистон шаҳарларига келувчилар оқими дастлаб унчалик кўп эмасди. Масалан, 1933—1935 йилларда республика корхоналари ва қурилишларига қарийб 10 минг киши келган бўлиб, улар кадрлар танқислигига барҳам бериши лозим эди. Бирок шундан кейинги йилларда атайлаб кўчириб келтирилганлар сони ортиб борди. Келгиндилар сони эндиликда ҳўжалик эҳтиёжларига мувофиқ эмасди, чунки Ўзбекистон ўзининг йирик ресурсларига эга эди. Кўчириб келтириш оммавий тус олди. Лекин юз минглаб янги келганлар орасида тажрибали ходимлар билан бир каторда, малакасиз ходимлар ва боқимандалар тобора кўпайиб борди. Аслида улар ортикча иш кучи эди. У бусиз ҳам республикада керагидан ортикча мавжуд бўлган меҳнат ресурсларидан фойдаланишда юзага келган кийинчиликларни янада чуқурлаштирди.

Бугунги кунда маълум бўлишича, марказий минтакалардан аҳолининг оммавий равишда кўчириб келтирилиши факат халқ ҳўжалик мақсадларини эмас, кўпроқ сиёсий мақсадларни назарда тутар эди. Иттифок ҳукумати «миллий чекка ўлкалар»ни руслаштиришдан иборат империяча сабабларга амал қилиб, Ўзбекистонда, хусусан, бу ердаги таянч тармоқларда таркиб топаётган ва «пролетариат диктатураси» давлатининг ижтимоий таянчи деб қаралаётган ишчилар синфи таркибида рус ишчилари салмоғи кўпроқ бўлишига онгли равишда интиларди. Натижада гарчи ишчилар синфининг миллий кадрларини таркиб топтириш йўлида муайян қадамлар қўйилган бўлсада, улар сон жихатидан ўсгани холда фоиз жихатидан уларнинг салмоғи тушиб кетди. Масалан, 1926 йилда Ўзбекистон ишчилари орасида ўзбеклар 50,4%ни ташкил этган бўлса, 1936 йилда — 36,5% ни ташкил этди. Бутунлай Иттифокка бўйсунувчи йирик саноат тармоқларида бу тафовут янада яққол кўзга ташланарди. Бу ерда маҳаллий миллат ишчилари улуши 30-йиллар охирларида 17,2% дан ошмасди. Техник зиёлилар орасида мазкур кўрсаткич 20% дан камроқни ташкил этарди.

Иккинчи жаҳон уруши Ўзбекистоннинг саноат борасидаги тараккиётида ўзига хос омил бўлди. Фашистлар Германиясининг СССРга тўсатдан ҳужум қилиши, мамлакатдаги катта ҳудудларнинг босиб олиниши республикамининг фронт учун таянч аслаҳахонага айланишига олиб келди. Бу ерда қиска муддат ичида гарбий туманлардан кўчириб келтирилган 100 дан ортик йирик саноат корхоналари жойлаштирилди ва халқнинг матонатли меҳнати туфайли қиска фурсатда ишлаб турган корхоналар каторига қўшилди. Улар орасида Ленинград тўқимачилик машиналари заводи, «Ростсельмаш», Москвадаги «Электрокабель» ва «Подъёмник» заводлари, Чкалов номли Авиация заводи, Киевнинг «Трансигнал», Сталинград кимё комбинати ва бошқа корхоналар бор

эди. Булар тайёр махсулот ишлаб чиқаришга объектив равишда кўмаклашувчи бир катор сифат жихатидан янги саноатлашган тармоқларга асос солинишига олиб келди. Улар жумласига авиация, электр кабель, кимё ва тўқимачилик асбобскуналари, ишлаб чиқариш корхоналарини киритиш мумкин. Индустрининг ишлаб чиқариш таркибида ҳам сезиларли ўзгаришлар бўй берди. Чунинчи, оғир саноатнинг салмоғи 1940 йилдаги 13,3% дан 1944 йилда 52,2% га етди.

Бирок уруш галаба билан якунланиб, Ўзбекистоннинг алоҳида харбий индустриал ривожланишига эҳтиёж қолмагач, республика иктисодиётининг бир томонлама ривожланиш йўли яна тикланди. Натижада ватанимиз саноатининг ҳажм кўрсаткичларини кўпайтиришда ташки томондан ижобий ўзгаришлар содир бўлишига қарамадан, ҳам ашё йўналишига қаратилган йўл жиддий равишда чуқурлашди. Урушдан янги шароитда ҳам ашёга бирламчи ишлов бериш билан банд бўлган тармоқлар айниқса ривожлантирила бошлади. Ўзбекистон мустақилликни қўлга киритиш арафасида мамлакат саноатида тайёр махсулот улуши умумий ҳажмнинг факат 25%и ни ташкил этганлиги ҳам ана шундан яққол далолат беради.

60—80-йилларда ишлаб чиқаришнинг ихтисослашуви ҳам халқ хўжалиги тузилишига ҳалокатли таъсир қилганлиги кўзга ташланди, бу даврда республика саноат ишлаб чиқаришининг кўпайиши деярли тўла-тўқис факат пахта тозалаш, ёкилги саноати, қора ва рангли металлургиянинг ҳам ашё ва ресурс тармоқлари ҳисобига таъминланди. Натижада уларнинг улуши 60—65%га етди, ҳолбуки, машинасозлик ва металлга ишлов бериш салмоғи борўғи 2 банд юқори кўтарилди ва кўпи билан 16%ни ташкил этди.

Асоссиз ва иктисодий жихатдан нонмақбул ички иттифок алоқалари республика танасига ёмон ўсимта сингари ёпишиб олган бўлиб, бундай шароитда Ўзбекистондан асосан ҳам ашё ва чала махсулотлар ташиб кетиларди, республикага эса асбоб-ускуналар ва тайёр махсулотлар келтириларди. Хусусан, давлат мустақиллиги арафасида республикадан ташиб кетилган махсулотларнинг учдан икки қисмини ҳам ашё ва материаллар ташкил этган бўлса, бу ерга келтирилган махсулотларнинг 60%и машиналар, асбобскуналар, енгил ва озик-овқат саноати махсулотларидан иборат эди.

Ватан иктисодиётининг ҳаддан ташқари ихтисослашуви натижасида бутун совет тарихи мобайнида ўлкамиз халқ хўжалигида қишлоқ хўжалиги билан бир қаторда, ҳам ашёга бирламчи ишлов бериш тармоқлари устунлик қилиб келди, тайёр махсулотлар, биринчи навбатда, халқ истеъмол моллари ишлаб чиқарадиган тармоқлар унчалик салмоқли ўрин эгалламади. Масалан, тўқимачилик, тикувчилик, трикотаж ишлаб чиқариши маълум даражада ривожланган бўлишига қарамай, уларда ўз ҳам ашёмиздан тайёр буюмлар чиқариш 2% дан ошмасди. 80-йилларда Ўзбекистонда халқ истеъмол моллари ишлаб чиқариш ўртача Иттифок даражасининг факат 40%ига етган эди. Бундай махсулотларни аҳоли жон бошига ишлаб чиқаришда республика Болтик бўйидан 4-5 барабар, Россиядан 2,5 барабар орқада эди. Ғарбий Европа ва Шимолий Американинг саноат жихатидан ривожланган мамлакатларидан орқада қолиш эса бундан ҳам кўпроқ даражада кўзга ташланарди. Бунинг устига ўлка аҳолиси табиий ва механик равишда юқори суръатлар билан ортиб бораётган бир шароитда 700-йилларда кенг истеъмол молларига бўлган эҳтиёжнинг қондирилмай қолиши хар йили 8—9 млрд. сўмни ташкил этарди ва йилига

600—800 млн. сўм кўпайиб борарди.

Республикада урушдай кейинги даврда рўй берган бундай хавфли номутаносибликка ҳеч ким эътибор бермаган, деб айтиб бўлмайди. Кўпгина соф виждонли ва неча марта бу масалага эътиборни тортган эдилар. Тадбиркор кишилар, шу ўша йиллардаги обрўли сиёсий раҳбари Ш. Р. Рашидов ўлканинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишига доир йўналишларни ишлаб чиқишга асосли равиш жумладан, Ўзбекистоннинг ёндашишга уринишлар Марказ томонидан ҳар доим маҳаллийчилик, «умумиттифок устивор йўналишлари»дан чекиниш деб қабул қилинди ва тўғридан-тўғри сиқувларга, марказлашган ҳолда ажратиладиган моддий ресурслар ва маблағларни чеклаб қўйишга, маъмурий-сиёсий таъкибларга сабаб бўлди.

Иттифокнинг ҳукм, фармон ва режалаштириш органлари Ўзбекистонга белгиланган умумиттифок ихтисослашуви йўналишлари доирасида тегишли топшириқларни ҳадеб тикиштираварди. Республикага ажратилган бюджет маблағлари эса одатда ана шу топшириқларни бажаришгагина етарди, ҳолос. Ўлка ҳудудини комплекс ривожлантиришга, аввало ижтимоий соҳани ривожлантиришга доир бошқа муаммолар зарур маблағлар вд ресурслар билан таъмин этилмасди. Бу борада ортиб қолган пулдан фойдаланиш принципи ҳукмронлик қиларди.

Марказнинг 50—80~йилларда Ўзбекистонга нисбатан ўтказган иқтисодий сиёсатининг моҳияти аввалгидек унинг табиий бойликларини ваҳшиёна талонароҳ қилишга интилишдан иборат бўлди. Лекин агар аввалги босқичларда асосий диққатни бор қишлоқ хўжалик хом ашёсини тинимсиз тортиб олишга қаратилган бўлса, эндиликда, яъни тегишли моддий-техникавий шарт-шароитлар яратилгандан кейин эса, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари билан бир қаторда, табиий фойдали қазилмаларни тортиб олишнинг мустамлакачилик амалиёти айниқса кенг қулоқ ёзди.

Маълумки, чор мустамлакачилиги давридаёқ Туркистоннинг ер ости бойликларини ўзлаштиришнинг империяча стратегиясидан қелиб чиқиб, Ўзбекистон ҳудудида 20 хилга яқин фойдали қазилмалар топилган эди. Совет ҳукмронлиги шароитида айтиб ўтилган тамойиллар бўйича авж олдириб юборилган кенг микёсдаги геологияқидирув ишлари жараёнида 70-йилларнинг ўрталарига қелиб минерал хом ашёларнинг 90 дан ортиқ тури аниқланди, улар 700 дан ортиқ қонларда мавжуд эди. Амалда республикада Менделеев жадвалидаги барча элементлар, шу жумладан, нефть, газ, олтин, қумуш, уран, рангли ва нодир металллар, каолин, плавикли шпат, мрамор, боксит, фосфорит ва бошқа қимматбаҳо фойдали қазилмалар топилди. 80-йилларнинг охириларига қелиб, республикада 370 та маъдай қонлари мавжуд бўлиб, улар йилига 200 млн. тоннадан ортиқ ҳажмдаги минерал хом ашё қазиб олиш имконини берарди.

Бирок ўзбек халқи қимматли рангли ва нодир металллар, ёқилги минерал ресурсларнинг ноёб ҳазинасига эга бўлгани ҳолда, ўз ҳудудидаги ана шу қонларнинг бойлиқларидан мустиқил равишда фойдаланиш ҳуқуқидан маҳрум этилган эди. Чор режимидан кейин Ўзбекистоннинг табиий ҳазинасини марказни бойитишга тўла-тўқис хизмат қилдиришга интилган иттифок раҳбарияти қон саноатини жадал ривожлантиришга онгли равишда эътиборни қучайтирди. Ишлов бериш саноати қорхоналари ташқил этилса ҳам, уларнинг

аксарият кўпчилиги ишлаб чиқаришнинг технологик даврийлиги тугалланмаган корхоналардан иборат бўларди. Бу даврийлик бирламчи ишлов бериш босқичидан нарига ўтмасди. Натижада ўлкада казиб чиқариладиган минерал хом ашёнинг асосий қисми чала махсулотлар (масалан, концентрат ёки бирламчи металл) тарзида ташиб кетиларди.

Ўлкамиз ер ости бойликларини коммунистик метрополиянинг империяча хазинасига айлантиришнинг етакчи йўналишларида бири қараб чиқилаётган даврда Ўзбекистоннинг ёқилги энергетика ресурсларидан, биринчи галда газдан фойдаланиш доирасини шиддат билан кенгайтириш бўлди. Масалан, агар 1960 йилдан 1975 йилгача республикадаги органик ёқилгини ишлаб чиқариш умуман 9,8 баравар ошган бўлса, газ казиб олиш 72 баравар оширилди.

Газ тармоғига диққат эътиборнинг кучайганлигига сабаб шу эдики, умумиттифок ишлаб чиқаришида Ўзбекистон кўмири ва нефтининг салмоғи ўша даврда кидириб топилган захиралари бўйича унчалик кўп эмасди. Бу салмок 1970 йилда кўмир бўйича 0,42, нефть бўйича 0,5% ни ташкил этарди. Бунинг оқибатида нефть ва кўмир саноат ички республика аҳамиятига эга бўлиб қолган эди. Аксинча, газ саноати умумиттифок аҳамиятидаги ихтисослашувга эга бўлган эди. Бунга сабаб республикада табиий газнинг гоёт бой қонлари очилган эди.

Ўзбекистоннинг газ мавжуд бўлган туманларида фаол геология-кидирув ишлари олиб боришга 50-йилларнинг бошларидаёқ киришилган эди. Ўша даврда Жаркўргон, Коровулбозор, Сариктош, Сеталянтепа газ қонлари очилди. Лекин 1959 йилгача аслида республикадаги газ саноати анча заиф ривожланган эди. «Зангори олов»нинг кидириб топилган саноат захиралари 1958 йилда ҳаммаси бўлиб 24 млрд. куб метрни ташкил этган эди.

Бухоро — Хива геология минтақасида (Газли, 1956), Когон худудида (1955—1956), Шимолий ва Жанубий Муборакда (1958), Учқир (1962), Ўртабулок ва Култакда (1962—1963) йирик табиий газ қонларининг, шунингдек, Хисор тоғларининг Жанубий-ғарбий тизмаларида Одамтош конденсат қонининг (1962), Устюрт ясси тоғи истикболли газ қатламларининг топилиши билан ахвол ўзгарди.

Гоёт бой табиий газ қонларининг очилиши Ўзбекистонни собиқ СССРнинг газга бой етакчи туманлари қаторига олиб чиқди. 60-йилларнинг ўрталаридаёқ табиий газ захиралари бўйича республикамиз иттифокда бешинчи ўринни эгаллади. Ўзбекистоннинг умумий табиий газ потенциали ресурслари 1966 йил 1 январга бўлган ахволга кўра 3,1 триллион куб метр ёки иттифокдаги барча газ захираларининг 4,8%ига тенг деб баҳоланди.

Қимматли минерал хом ашё хисобланган табиий газнинг улкан истикболли ресурслари мавжудлиги марказнинг бу газни казиб олишга бўлган қизиқишини ошириб юборди. Натижада 1960 йилдан 1975 йилгача бўлган даврда газ казиб олиш 446,6 млн. куб метрдан 33700 млн. куб метрга етди. Умумиттифок газ казиб чиқаришида республиканинг улуши 1960 йилдаги 1% дан 1971 йилда 15,3% га кўтарилди.

Объектив жихатдан олганда, улкан табиий газ захираларининг мавжудлиги Ўзбекистон олдида республиканинг кескин ижтимоий-иқтисодий муаммоларини хал этиш, аҳолининг моддий фаровонлиги ва маиший турмуш даражасини ошириш учун кенг имкониятлар очиб берган эди. Бирок империяча муносабатларнинг тахкирловчи тизимида бўлган Ўзбекистон ўзининг нихоятда бой табиий хазинасини мустакил равишда тасарруф қила олмасди. Аввал бошдан ўзбек пахтаси каби ўзбек газини ҳам марказ томонидан тортиб олинадиган умумиттифок ишлаб чиқариш ихтисослашувининг янги тармогига киритилди. Масалан, 1958 йилдаёқ КПСС МК ва СССР Вазирлар Кенгашининг қарорига мувофиқ Бухоро — Урал газ қувурини жадал барпо этиш вазифаси қўйилган бўлиб, бу магистрал собиқ иттифокнинг мазкур муҳим харбийсаноат минтақасини барқарор ёкилги базаси билан таъминлаши лозим эди.

«Дўстлик» газ қувури 4500 км. га қўзилган эди. Унинг 60-йиллардаги газ ўтказиш қобилияти суткасига 68 млн. куб метрни ташкил этарди. Шундан кейинги даврда Ўрта Осиё Марказ газ магистралини барпо этиш авж олдириб юборилди, бу эса факат собиқ мамлакатнинг марказий туманларини газ билан таъминлаб қолмасдан, шу билан бирга уни четга чиқариш имкониятини ҳам берган эди. 80-йилларнинг бошларига келиб Ўрта Осиё Марказтранс континентал газ қувурининг қуввати йилига 50,7 млрд. куб метрга етди.

Ўзбекистон мустақиллиги эълон қилиниши арафасида Ўзбекистон табиий газ қазиб олиш умумий ҳажми бўйича (40 млрд. куб метрдан ортиқ) жаҳоннинг газ қазиб олувчи 50 дан ортиқ мамлакатлари орасида 8-ўринни эгаллади. Республика аҳоли жон бошига газ қазиб чиқаришда АҚШ билан 12—13-ўринларни бўлиб олишди, бунда киши бошига 2 минг куб метр газ тўғри келарди. Саноат соҳаси ва уй-жойларни газлаштириш даражаси бўйича биринчи ўринлардан бирини эгаллайдиган Қўшма Штатлардан фарқли ўларок, Ўзбекистон заиф ривожланган мамлакат даражасида қолаверади. Хусусан, 70-йилларда ҳам, 80-йилларда ҳам республикада халқ ҳўжалик эҳтиёжлари учун қазиб олинган газнинг қорак қисмидан қамроғи, шу жумладан қишлоқ ҳўжалиғида 1% дан қўпроғи ишлатиларди. Уй-жой фондини газлаштириш салмоғи нихоятда паст эди, бу ҳол айниқса қишлоқ жойларида яққол қўзга ташланарди, дарвоқе қишлоқда аҳолининг ақсарият қисми яшарди. Мисол учун, 1989 йилда газдан қойдаланадиган қишлоқ аҳолиси улуши Андижон вилоятида 23,7 ва Наманган вилоятида — 37,1% ни ташкил этарди. Ҳатто иттифокнинг Европа қисмига ва чет элларга газ етқазиб берадиган Бухоро вилоятининг ўзида ақвол нихоятда ачинарли эди. Ўзбекистон газини ақосан республикадан ташқарига юбориларди. Факат 1966—1970 йилларнинг ўзида марказий минтақаларга 100 млрд. куб метрдан қўпроқ газ ёки бутун қазиб олинган газнинг 75,5%и юборилди. Бу нисбат кейинчалик ҳам сақлаб қолинди.

Иттифок ҳуқумати Ўзбекистоннинг эҳтиёжларини назар-қисанд қилмай, газ етқазиб беришни жадаллик билан қўпайтириб боришни қаттиқ туриб талаб қиларди. Режа топшириклари қўхтовсиз ортиб борарди. 80-йилларда бу топширикпар 250 млрд. куб метрдан ошиб қетди. Бундай ваҳшиёна ёндашув шунга олиб қелдики, 70-йилларнинг ўрталаридаёқ Фарғона водийсидаги қўпгина газ қонларида, кейинроқ эса машҳур Газли қонида ҳам газ тугаб қолди.

Марказий ҳукумат Ўзбекистоннинг иттифок ихтисослашувида ҳам ашё базаси бўлиб қолишга алоҳида аҳамият бериб, рангли ва нодир металллар конларини ўзлаштиришни фаоллик билан режалаштирди. Бу металлларта кизиқиш шунинг учун катта эдики, урушдан кейинги йилларда собик Иттифок саноати етакчи тармоклари радио-электроника, машинасозлик, атом ва реактив техника ва шу кабиларнинг жадал ривожланиши рангли металлларнинг қўлланиши билан боглик эди. Иккинчи томондан, рангли ва нодир металллар мажмуи совет давлати экспорт потенциалининг алоҳида моддасини ташкил этарди.

Ўзбекистоннинг рангли ва нодир металллар етказиб бериш бўйича таянч минтака сифатидаги роли уруш вақтидаёқ маълум бўлган эди, ўша вақтда республикада топилган захиралар ва бу ерга қўчириб келтирилган қайта ишловчи заводларнинг асбоб-ускуналари асосида бир катор рангли металлургия заводлари ташкил этилди, улар муҳофаа саноатининг бу кимматбаҳо ҳам ашёга бўлган эҳтиёжини қоплаши лозим эди.

Урушдан кейинги даврда иттифок ҳукумати марказнинг худбинлик манфаатларига амал қилиб, маъдан конларини жадаллик билан аниқлаш ва уларни саноат жихатидан ўзлаштириш йўлини кучайтирди. Бу жихатдан Ангрен-Олмалик кон-саноат туманига ва Кизилкум саҳросининг ажойиб маъдан минтақасига айниқса катта эътибор берилди, улар ўз бағрида амалда барча турдаги рангли, ноёб ва асл металлларни сақлар эди.

50-йилларда рангли металлургия соҳасида асосан кон казиш саноаги мавжуд эди. Лекин бу стратегик жихатдан муҳим бўлган мазкур кимматбаҳо маҳсулотларни марказга кенг қўламда ташиб кетиш борасида жиддий қийинчиликларни келтириб чиқарди. Айни жихатдан совет давлатига маъдан қайта эритиб, бирламчи металлга кодир саноат ишлаб чиқаришини Ўзбекистоннинг ўзида йўлга қўйиш фойдалироқ эди. Шу сабабли 60-йиллардан бошлаб Ўзбекистонда казиб олинadиган полиметалл маъданларга металлургия ишлови берадиган корхоналарга асос солина бошлади. Натижада рангли металлургия кон-казиб олиш соҳасидан кон-металлургия соҳасига айлана бошлади. 70-йилларнинг ўрталарида бу саноат Олмалик ва Мурунгов кон-металлургия комбинатларини, Ўзбекистон каттик қотишмалар ва ўтга чидамли металллар комбинати, Ингичка, Қўйтош руда бошқармаси ва «Ўзбеколтин» комбинатини ўз ичига оларди. Рангли металлургия оғир саноатнинг йирик тармоғига айлантирилди. Республиканинг маъдан конлари ва очик конларидан ҳар йили 40 млн. куб метрдан зиёдрок кон массаси казиб олинарди.

Конметаллургия ишлаб чиқаришининг кенг миқёсда авж олдирилиши Ўзбекистоннинг индустриал киёфасини ўзгартиришга сабаб бўлди. Масалан, марказий Кизилкум саҳро туманларининг саноат жихатидан ўзлаштирилиши олтин ва уран казиб олиш саноатининг пайдо бўлишини тақозо этди, у ерда Навоий конметаллургия комбинатининг қурилиши мис ва қўрғошин-руҳ саноатининг ривожланишига туртки берди. Чирчиқда каттик қотишмалар ва ўтга чидамли металллар комбинатининг қурилиши вольфрам олибден саноатининг тараккий этишига сабаб бўлди. 70-80йилларда кобальт, никель, висмут, магний, рений, палладий, шунингдек, бошқа нодир ва асл металллар казиб чиқариш сезиларли равишда ривожланди.

Умуман, 80-йилларнинг ўрталарига келиб асосий рангли металлларнинг ялпи эритилган миқдори Ўзбекистонда 180 минг тоннадан кўпрокни ташкил этди. Улар ичида етакчи ўринни мис ишлаб чиқариш эгаллади. Мустакиллик кўлга киритилган вақтга келиб республикамиз хиссасига ҳар йили СССРда эритиладиган тахминан 1,3 млн. тонна миснинг 7 %и тўғри келарди. Бу қарийб 90 минг тонна тозаланган мис дегани эди. Рух, кўргошин, молибден, вольфрамнинг ишлаб чиқарилган умумий миқдори йилига 50 минг тоннани ташкил этарди.

Ўзбекистон олтин казиб олишда етакчи ўринлардан бирини эгалларди. Унинг биринчи куймаси 1969 йил июнь ойида Зарафшон олтин чиқариш заводида олинган эди. 80-йилларнинг охирига келиб республикада ҳар йили 50 тоннага етказиб «сарик металл» эритиларди. Республика олтин етказиб бериш бўйича СССРда асосий ўринга чиқиб олган бўлиб, умумиттифок олтинининг қарийб 50% ни етказиб берарди. 70—80-йилларда уран ишлаб чиқариш кенгайди, унинг захиралари бўйича ўлкамиз дунёда 7—8-ўринни эгалларди. Энг сўнгги тадқиқотларнинг кўрсатишича, ҳар йили Ўзбекистон ер ости конларидан тахминан 5,5 млрд. доллар миқдорида фойдали казилмалар олинган. Бирок «олтин, киммабаҳо ва рангли металллар, стратегик материаллар жаҳон бозорида харидоргир бўлган бошқа кимматбаҳо маҳсулотлар ишлаб чиқариш ва сотишдан олинган даромад, — И. А. Каримов таъкидлаб ўтганидек, — Ўзбекистон газнасига келиб тушмасди». Республика табиий, хом ашё ресурслари ва ўзи ишлаб чиқарган маҳсулот қарерга кетаётганидан, уни экспорт қилишдан олинган даромад кимнинг чўнтагига келиб тушаётганидан бутунлай ҳабарсиз эди.

Мустабид-империяча тузум ўзбек халқини ўз миллий бойлигини тасарруф қилиш ҳуқуқидан маҳрум этган эди. Хатто Ўзбекистон ҳукумати Марказнинг империяча иродаси билан кон саноати мажмуини бошқариш ва унинг ноёб маҳсулотидан халқ манфаатлари йўлида фойдаланиш имкониятидан «темир парда» билан тўсиб қўйилган эди. Ўзбекистон қарим мустамлака ҳолатида бўлганлиги сабабли кимматли металлларни казиб олиш ва қайта ишлаш билан боглик барча қорхоналар, иттифок аҳамиятига эга бўлган бошқа тармоклар, шу жумладан, Чкалов номидаги Тошкент авиация ишлаб чиқариш бирлашмаси, нефть-қимё қомбинатлари, газни қайта ишловчи заводлар бевосита Марказга бўйсунарди. Улар иттифок Ҳукуматининг мулки бўлиб, бу қорхоналарни республикада ўрта машинасозлик вазирлиги (у собиқ СССРнинг ракетадро мажмуини бошқарарди), рангли металллар, газ ва қимё саноати вазирликлари, бошқа марказий идоралар унинг номидан бошқарарди. Ислоқ Каримов бу таҳқирловчи ҳолатни кўрсатиб ўтар экан, қуйидагиларни қайд қилган эди: «Республика ҳудудида жойлашган кўпгина қорхоналарнинг асосий қисми республика ички бозори учун эмас, балки ташиб кетиш учун товарлар ишлаб чиқарарди. Бизга кўпинча хатто республика ҳудудида нималар, қандай ҳажмда ишлаб чиқарилишини, қанчаси ташиб кетилишини, қимға қандай баҳода сотилишини билиш имқони берилмасди. Буларнинг ҳаммаси қатъиян сир сакпанарди. Республиканинг улқан табиий потенциалидан фойдаланиларди-ю, леқин даромадлар унинг чегараларидан анча узокда қолиб қетарди».

Ўзбекистоннинг ер ости бойлиқларидан қимматбаҳо ресурсларни сўриб олган иттифок қорхоналари нари борса, олинган фойданинг бор-йўғи 1%ини маҳаллий бюджетга ўтқазиларди. Бу талончилик механизми миллий иқтисодиётни тағ-туғи билан қуритиб,

Ўзбек халқини хонавайрон қиларди. Олтин, нодир рангли металллар, уран ва бошқа стратегик хом ашё фавқулодда махфийлик никоби остида ўлкамиздан ташқарига амалда текинга олиб кетиларди. Масалан, Навоий кон-металлургия комбинати директори Николай Кучерскийнинг эслашича, «... ўрта машинасозликнинг ... арзандаси бўлган Навоий кон-металлургия комбинати сунъий равишда назардан йироқда сакланарди. Оммавий ахборот воситаларида унинг ишлаб чиқарадиган маҳсулотининг хақиқий миқдорлари хақида шаъма қилишга ҳам йўл қўйилмасди. Жазирама Кизилкум кумликларида тўсатдан қад қўтарган улкан саноат корхонаси фаолиятининг асосий йўналиши — уран казиб олиш хақида ҳам лом-мим дейилмасди. Комбинат раҳбарлари олдида АКШда уран казиб олиш хақидаги маълумотлар қўйилганда, улар ажабланган ҳолда илжайиб қўя қолишарди. Чунки комбинат шунча миқдордаги маҳсулотни атиги уч ой мобайнида ишлаб чиқарарди...».

Олтин казиб чиқариш алоҳида қаторда қайд этиларди. Мамлакат Мурунговда қўй миқдорда олтин маъдани борлигини биларди, машҳур Сибирь ва Узок Шарк олтин конлари унинг олдида рангсизроқ бўлиб қўринарди. Бирок Мурунговдаги олтин казиб олиш саноати Навоий кон-металлургия комбинати ишлаб чиқариш мажмуининг факат бир қисми эканлигини қамдан-қам қилишарди. Н. Кучерскийнинг сўзларига қараганда, «комбинат қончилари қайноқ қумлар остида қазиб оладиган бойликлар йилига миллиард долларлаб қўйида қелтирарди. Унинг қийматини бутун Ўзбекистон воҳасида етиштириладиган қами пахта қоласи билан қиёсласа бўларди».

Ўзбек халқининг миллий бойликларини текинга ташиб қетиш механизми ўта қир сакланардики, бу республиканинг умумиттифок иқтисодий қозонига қўшаётган ўз қиссасидан қутлақо қабарсиз қолиқини қўзда қутар эди. Бу махфийлик қатто совет ҳоқимияти йилларида республиқадан қанча олтин ташиб қетилганлиқи ва Ўзбекистон унинг қанча қисмини иттифок ҳуқуматидан қайтариб олганлиқини қатто тақминан қиёслаб қўришга ҳам имқон бермасди. У қисли қўрилмаган қаражада қўп эди. И. А. Қаримов таъқидлаб ўтганидек, факат совет ҳоқимиятининг сўнги 15 йили мобайнида «марқаз эҳтиёжлари учун энг қам қеганда 35 миллиард долларлик миқдорда пахта ва олтин олиб қетилган». Умуман олганда эса, ана шу қаврда марқазий минтақаларга олиб қетилган табиий қазилма бойликлар қиймати 75 миллиард доллардан ортиқ эди. Ўзбекистон қишлоқ ҳўжалиқ хом ашёсини етқазиб бериш ва уни қайта ишлашдан совет қавлатининг олган қаромади, қамтарона қисобқитобларга қараганда, қарийб 600 млрд. сўми тақил этган. Факат 80йилларда Ўзбекистондан таққарига қар йили 9 млрд. сўмлик миқдорда маҳсулот юбориб қурилган. Республика қавлат бюджетига берилган Иттифок қотациялари миқдори эса ўрта қисобда 1,5 млрд. сўми тақил этган.

Ўзбекистоннинг табиий муқитига қиддий қарар етқазишда қишлоқ ҳўжалиқини ёппасига қимёлаштириш йўли алоҳида роль ўйнайди. Шу билан бирга, саноат қурилишидаги сонсаноксиз нуксонлар ҳам экологик вазиятнинг қескин ёмонлашувига таъсир қўрсатди.

Иттифок вазирликлари ва идоралари республиқада ҳуқмдорлик билан иш қўрган қаврда ўз фаолиятлари қанчалиқ узок муқдатли салбий оқибатларга олиб қелиши қилан қисоблашиб ўтирмадилар. Масалан, директив қўрсатмаларга мувофиқ совет ҳоқимиятининг сўнги ўн йилликларида Ўзбекистонда қимё ва нефтқимё тармоқлари

жадал суръатлар билан ривожлантирилди. 17 йил мобайнида — 1970 йилдан 1987 йилга қадар бу тармоқлар маҳсулотининг умумий ҳажми 4,5 баравар ортиди. Кимё саноати корхоналари минерал ўғитлар, захарли кимёвий моддалар, кир ювадиган синтетик воситаларни, яъни объектив жихатдан табиий муҳитга ва кишилар саломатлигига ҳавф тугдирадиган ҳамма нарсани ишлаб чиқаришга ихтисослашган эди.

Маълумки, саноат жихатидан ривожланган мамлакатларда кимё корхоналари одатда шахар чегарасидан ташкарида ва синчиклаб экологик экспертиза ўтказилгандан кейин барпо этилади. Бирок совет воқелиги шароитида марказий ҳокимият экологик хавфсизлик ҳақида (айниқса, «миллий чекка ўлкалар»да) бош қотириб ўтирмади. Бунинг натижасида Ўзбекистондаги кимёвий объектлар бевосита шахарларда қурилди. Шу билан бирга маблагларни тежаш, саноат маҳсулотини тезроқ ишлаб чиқариш зарурлигини баҳона қилиб, ҳуқуқрон органлар кимё корхоналарини тозалаш иншоотларисиз, Экологик химоя цикли тугалланмасдан туриб ишга туширилишига эътиборсиз қарадилар.

Иттифок раҳбарияти гомонидан табиатдан фойдаланишга беписандлик билан карашнинг сингдирилишиг экология муаммоларига жиддий эътибор берилмаслиги кимё корхоналарини Ўзбекистон аҳолиси яшайдиган муҳитни захарлашнинг хавфли ўчоғига айлантириш имконини берди. Масалан, зарур тозалаш иншоотларининг йўқлиги натижасида Чирчикдаги «Электронром» ишлаб чиқариш бирлашмаси ҳар йили Чирчик дарёсига деярли 230 млн. куб метр ифлосланган сувни ташлаб келган, холбуки, бу дарё Тошкентни ичимлик сув билан таъминлайди. Олмалик конеталлургия комбинати ҳам атмосферани кучли ифлослантирувчи корхона бўлиб келди. Факат унинг битта трубасти йилига таркибида 150 минг куб метр олтингугурт бўлган зарарли газни ҳавога чиқариб ташларди. Умуман, экологларнинг маълумотларига қараганда, саноат корхоналари тўпланган туманларда атмосфера ҳавоси 70—80-йиллар чегарасида азот оксиди, аммиак, молибден ва вольфрам чанглари, кўргошин, мис, рух, маргимуш, органик кислоталар, эфир мойлари билан ҳалокатли тарзда зарарланган эди. Хусусан, 1985 йилда Олмалик ва Ангренда йўл қўйиладиган энг кам концентрация микдори 12 баравар, Навоий, Самарканд, Тошкентда — 13, Чирчикца 21 баравар ошиб кетган эди. Шаҳарларда табиатга етказилган хавфли зарбалар республика кишлок хўжалигини ёппасига кимёлаштириш билан қўшилиб, халқ ҳаётига реал хавф тугдирди.

Саноат корхоналарини кадрлар билан таъминлаш сиёсатида кўпол камчиликларга йўл қўйилди. Ишлаб чиқарувчи кучлари жойлаштиришнинг мустамлакачилик андозаси билан боглик бўлган бу сиёсат марказнинг ўзбек халки миллий манфаатларини назар-писанд қилмаслигини яққол кўрсатди.

Караб чикилаётган даврда (аввалги даврларда бўлгани каби) маҳаллий аҳолининг асосан техникавий жихатидан мукамал бўлмаган, механизация ва автоматлаштириш даражаси паст бўлган ижтимоий ишлаб чиқаришнинг анъанавий тармокларида тўпланганлиги ва фантехника тараққиётини белгилаб берадиган соҳаларида кам сонли эканлиги Марказ амалга ошириб келган кадрлар сиёсатининг яроксизлигини яққол намоён этди. Хусусан, ишчилар синфининг индустриал миллий кадрлари асосан енгил (67,5%) ва озик-овқат (59%) саноатида тўпланган эди. Ўзбек ишчилари огир саноат

тармокларида анча кам топиларди. Масалан, рангли металлургияда улар 31,4%ни, машинасозлик ва металга ишлов бериш тармокларида 32,3, кимё ва нефткимё тармокларида 35,2%ни ташкил этарди. Кўпгина корхоналарда, айниқса иттифокка бўйсунувчи корхоналарда бу кўрсаткичлар тагин ҳам пастрок эди. Чунончи, «Подъёмник» заводида 80-йилларда маҳаллий миллат вакиллари бўлган шахсларнинг салмоги умумий ишловчилар сонининг 10%ига, Олмалик конметаллургия комбинатида — 12,8, Тошкент трактор бирлашмасида 17,8%, «Технолог» илмийишлаб чиқариш бирлашмасида 13,1%га тенг эди. Умуман, 1989 йилда халқ хўжалигида банд бўлган 5,3 млн. кишидан ўзбеклар саноат ишлаб чиқаришида атиги 0,7 млн. кишини ташкил этарди.

Иттифок мафкурачилари мазкур кўрсаткични шундай сохта назарий уйдирма сифатида «тушунтириш» мақсадида маҳаллий аҳоли, хусусан, ўзбеклар гўё, — Ислон Каримов кўрсатиб ўтганидек, — йирик индустриал ишлаб чиқариш шароитида меҳнат қилишга ўрганмаган ва меҳнат қила олмас эмишлар, улар қайта ишловчи тармоқлардаги, хизмат кўрсатиш соҳасидаги ишларга кўпроқ мойил эмишлар. Бу нуксонларнинг сабаблари совет ҳокимиятининг империяча хусусиятида, марказнинг республикага мустамлакачилик-истеъмолчилик муносабатида бўлганлишда, ўлкани мунтазам равишда руслаштириб бориш сиёсатида эди.

Бугунги кунда шу нарса аниқки, ўнларча йиллар мобайнида маҳаллий аҳоли йирик саноат ишлаб чиқаришидан бегоналаштириб келинди; бутун-бутун саноатлашган туманлар атайлаб маҳаллий аҳолининг жуда кам иштироки билан, асосан собик СССРнинг марказий минтақаларидан ишчилар жалб қилиш ҳисобида ташкил этилди ва ривожлантирилди.

Хали 20—30-йиллардаги «буюк бурилиш» жараёнидаёқ сталинча саноатлаштириш ва оммавий жамоалаштириш пайтидаёқ республика саноати ҳудудий жойлаштиришнинг гайримиллий, аслида мустамлакачилик андозасига асос солинган эди. У маҳадлий аҳоли билан келгинди европалик аҳоли ўртасидаги сўзига хос меҳнат тақсмотини белгилаб берди. Маҳаллий аҳоли пахта яккахокимлиги ва дехконларни эксплуатация қилишнинг ортиб бораётганидан азоб чекаётган қишлоқ хўжалигида кўпчилиқни ташкил этарди. Кўчириб келинган европаликлар эса шаҳарларда, аввало огир саноатнинг муҳим тармокларида ва ақлий меҳнат соҳасида, яъни анча яхши ҳақ тўланадиган соҳада меҳнат қилишарди.

Шундан кейинги босқичларда бу ёндашув сезиларли равишда қучайтирилди. Натижада илгари яширин равишда ташланган мустамлакачилик уруғлари авж олиб «ўса бошлади». Масалан, кўп йиллик сунъий ташқи мифация оқибатида йирик шаҳарларда маҳаллий аҳолининг салмоги 30—35%дан ошмасди. Республика саноати ҳаддан ташқари ҳудудий марказлашган эди. 80-йилларда республиканинг 5% ҳудудида бутун ватан саноат салоҳиятининг 65%дан кўпроги тўпланган эди. Одатда саноат объектлари йирик шаҳарларда қуриларди. Масалан, Тошкентда ва Тошкент вилоятида мустақиллик арафасида Ўзбекистон саноат базасининг деярли ярми тўпланган эди. Бундай сиёсатга марказнинг ўлкадаги ижтимоийдемографик вазиятни эътиборга олмаганлиги сабаб бўлганди.

Саноат корхоналарини бутун республика бўйича оқилона жойлаштириш ижтимоий-ишлаб чиқарувчи кучларни ривожлантиришга, миллий кадрлар тайёрлашга кўшимча равишда сармоялар ажратилишини талаб қиларди. Йирик шаҳарларда эса бундай муаммоларни ҳал қилиш бирмунча осонроқ кечарди. Бу шаҳарларда аввалдан зарур коммуникациялар, ҳом ашё келтириш ва маҳсулотни жўнатиш учун транспорт қатнайдиған йўллар мавжуд эди. Таклиф этилган ишчи кадрлар ва мутахассисларни тегишли маиший шарт-шароитлар билан таъминлаш масаласи ҳам осонроқ ҳал этиларди.

Биринчи қарашда саноат объектларини йирик шаҳарларда барпо этишнинг муайян иқтисодий фойдаси бор эди. Бирок улар қиска муддатли хусусиятга эга эди. Узок муддатли оқибатлар эса ниятда ноҳуш бўларди. Улар мамлакат иқтисодиётининг мустамлакачилик йўналишини чуқурлаштирарди. Оқилона нуқтаи назардан олганда иш кучини четдан келтиришнинг кенг миқёс касб этишини тушунтириш айниқса қийин эди. Чунки республикада ортиқча меҳнат кучлари мавжуд эди. Шу билан бирга, меҳнат ресурсларининг жадал ўсиши маҳаллий аҳоли ҳисобига тўғри келарди. 80-йилларнинг ўрталарида ўлкамиз маҳаллий аҳолиси орасидаги ишсизларнинг ўртача йиллик миқдори 1 млн. кишидан ортиқ бўлди. Улар орасида 50%дан ортигини ёшлар ташкил қиларди. Қишлоқ туманларида бу кўрсаткич бундан ҳам юқори эди. Ишсизлар сони ана шундай кўп бўлган бир шароитда иш кучини тўхтовсиз четдан келтириш давом этарди. Масалан, 1981—1985 йилларда Тошкентда иш билан банд бўлмаган меҳнатга қобилиятли ўртача 200 мингдан ортиқ киши бор бўлгани ҳолда, янги ишга туширилган корхоналарга 125 мингга яқин ишчи ва мутахассислар РСФСР, Белоруссия ва Украинадан жалб қилинди.

Айниқса иттифокка бўйсунувчи ва «ёпик шаҳарлар» деб аталувчи Навоий, Зарафшон, Учқудук қаби шаҳарларга бошқа минтақалардан ишчи кучи жадаллик билан олиб келинди. Ёпик шаҳарлар мустабидимперияча тузумнинг меваси бўлиб, улар амалда маҳаллий ҳокимиятга бўйсунмасди. Бу жойларда махфий корхоналар жойлашган бўлиб, улар фақат Марказга ҳисоб берарди. У корхоналарга маҳаллий аҳолининг ишга қириши ниятда қийин эди. Ишлаб чиқаришда банд бўлган бутун контингент одатда келгиндилардан ташкил топарди. Бунинг устига, маҳаллий аҳоли ёпик шаҳарлардан турли баҳоналар билан чиқариб юбориларди. Бошқа нарсаси ҳам характерлидир. Ташқаридан жалб қилинган кадрлар қиска муддат ичида уй-жой ва имтиёзлар билан таъмин этиларди. Ҳолбуки, маҳаллий кишилар уй-жойга эга бўлиш учун энг малакасиз ишларни бажаришга мажбур бўлишар ва кўп йиллар мобайнида уй-жой олиш учун навбатда туришарди. Иж-тимоий адолат тамойилларининг бузилишини ёпик шаҳарлар мисолида яққол кузатиш мумкин эди. Улар маҳаллий аҳоли яшайдиган миллий қишлоқлар, посёлкалар ва қичик шаҳарларга қараганда қиёс қилиб бўлмас даражада яхшироқ қилиб қуриларди. Бу ерларда келгиндилар учун замонавий турар жой бинолари барпо этиларди, уларда анқй юқори даражадаги қулайликлар яратиларди. Бу шаҳарлар кенг истеъмол қилинадиган қамёб маҳсулотлар билан марказлашган ҳолда таъмин этиларди ва республиканинг умумий қамбағаллиги олдида қамисоли эришиб бўлмайдиган орзулардаги сароблар бўлиб туюларди. Бу қолониал «воҳалар» қалқнинг миллий кадр-қимматини ерга урар, маҳаллий аҳолида асосли равишда ўз ерида ўзини бегонадек ҳис қилиш туйғусини уйғотарди.

Совет даврида ишлаб чиқарувчи кучларни жойлаштириш мустамлакачилик андозасининг

қарор топганлиги, табиий бойликларнинг назоратсиз равишда тинимсиз ташиб кетилиши, мамлакат иқтисодиётининг ҳам ашё йўналишида бўлиб қолиши республиканинг зарур даражада тараккий этишига салбий таъсир кўрсатди. Совет ҳокимияти томонидан эълон қилинган ўзбек халқининг ҳақиқатдаги тенгсизлигини тугатишга қаратилган ваъдаларга амал қилинмади. Аксинча, муштабид-империяча тузум янги ҳавфли қасалликлар ва иллатларни, кескин ижтимоий ва экологик муаммоларни келтириб чиқарди. Гоят бой минерал ҳам ашё манбаларига, ўзининг меҳнатсевар халқига эга бўлган Ўзбекистон аҳолининг турмуш даражаси жиҳатидан собиқ СССРда энг охириги ўринлардан бирида турарди.

"Муштабид тузумнинг Ўзбекистон миллий-бойликларини талаш сиёсати: Тарих шохидлиги ва сабоқлари " китобидан